

50920

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATILA JÓZSEF NOMINATAE**

**ACTA
GERMANICA ET ROMANICA**

TOMUS III.

**HUNGARIA
SZEGED
1968**

Szerkeszti:

Dr. Halász Előd

Dr. Koltay-Kastner Jenő

Dr. Madácsy László

Technikai szerkesztő: Dr. Márvány János
Felelős kiadó: a Bölcsészettudományi Kar dékánja
Megjelent 350 példányban 4,5 (A/5) ív terjedelemben

68-5960 — Szegedi Nyomda

Vico Carafa-életrajza

Giambattista Viconak maradt fenn néhány történeti műve, melyek szerepelnek ugyan a nagy filozófus munkáinak XIX. századi összkiadásaiban,¹ de amelyeket a régebbi kutatás szinte teljesen elhanyagolt gondolatának és egyéniségének vizsgálatában. Csak Benedetto Croce hívta fel rájuk a figyelmet egy a nápolyi Akadémián 1923-ban tartott előadása útján és azok Fausto Nicolini nápolyi levéltáros kutatásai és modern, jegyzetelt kiadása révén kerültek helyesebb megvilágításba.²

Mint ismeretes, a nápolyi születésű Vico (sz. 1668) a jogi tanulmányok elvégzése után kilenc éven keresztül házitanitószkodott egy vidéki kastélyban, ahol egy szomszédos kolostor könyvtárának neoplatonista irodalmi termékei voltak egyedüli szellemi tápláléka. Az elszigeteltség a kétségbeesés szélére juttatta.³ A bourbon fővárosba való visszaérkezése után a helyi akadémiákban felolvasott latin és olasz költeményekkel tette ismeretessé a nevét, s összeköttetésbe került több főrangú családdal, különösen az I. Lipót császár seregében tábornoki rangra emelkedett Antonio Carafa öccsével, Adrianoval, s fiának, Adriano Antonionak nevelője volt. Mikor az oly gyászos magyarországi szerepléséről hírhedt nagybátyja 1693-ban Bécsben meghalt, Vico olasz költeménnyel vett részt a szülővárosában rendezett gyászünnepségeken,⁴ s a neoplatonista idealizmus útvesztőjéből kivezető ösvényt keresve, a tett és önfeláldozó cselekvés dicséretének szentelt egyéb költői megnyilatkozásokat is.

¹ Giuseppe Ferrari 6 kötetes (Milano, 1836) és Saverio Pomorodo 8 kötetes (Napoli, 1859) kiadásai.

² *Giovambattista Vico, scrittore di storie dei suoi tempi. La „Vita di Antonio Carafa”*. A tanulmány Benedetto Croce műveinek XX. kötetében olvasható. *Uomini e cose della vecchia Italia. Scritti di storia letteraria e politica*. Bari, Laterza 1927. 235–271 ll. — F. Nicolini, Gb. Vico, *Scritti storici* (Opere vol. VI.) Scrittori d'Italia 168. köt. Bari, Laterza, 1939. — *Qualche nota in margine al „De rebus gestis Antonii Caraphaei” di G. Vico*. Estratto dal volume dedicato a Mario Armanni. Milano, 1938 — *Cosimo III de „Medici e Antonio Carafa*. Firenze (Olschi) 1938. — Nicolini halála után F. Tessitore egy kötetben összegyűjtötte ezeket, valamint kéziratban maradt és nehezen hozzáférhető kiadványokban kallódó tanulmányait *Vico storico* címen (Napoli, Morano, 1967).

³ L. első ismert költeményét „Affetti di un disperato”. G. Vico, *L'autobiografia, il carteggio e le poesie varie*. II. ed. Bari (Scrittori d'Italia) 1929. 313–317 ll.

⁴ „Canzone in morte del signor conte D. Antonio Carafa, generale delle armi imperiali in Ungheria”. Autobiografia, im. 313–317 ll. Dicséri a hadvezért, aki „a vad trákokkal szemben a kereszténység védője volt” és szorongva kérdi: „Mikor halljuk már az ottománok vesztét? Mikor látjuk már, hogy az osztrák sas uralodik Ázsia fölött.” Id. Croce i. m. 256–257 ll.

1699-ben azután a nápolyi egyetemen az ékesszólás tanárává lett, s ezt az állást töltötte be 1744-ben bekövetkezett haláláig. Kötelességei közé tartozott nemcsak az évenkénti egyetemi megnyitókön latin buzdító szöveget intézni az ifjúsághoz, melyekben már nyomon lehet kísérni filozófiai elveinek kialakulását, hanem az is, hogy tollát, felszólításra, a spanyol kormányzat érdekeinek védelmében rendelkezésre bocsássa. Hivatalba lépése után hamarosan szembe is találta magát egy ilyen kényszerhelyzettel. 1701-ben a „congiura di Macchia” néven ismeretes összeesküvés tört ki V. Fülöp uralma ellen. Annak elnyomása után az alkirály a külföld számára igazoló iratot akart közzéadni, s megírásával az ékesszólás tanárát bízta meg. Forma szempontjából nem is volt hiba, mert Vico ekkor már Tacitus lelkes olvasója volt és ragyogó latinsággal felelt meg a feladatnak. Ám egyben oly leplezetlen történeti hűséggel fedte fel a spanyol kormányzat hibáit is, melyek az összeesküvőkkel egy osztrák protektorátus alatti autonómiát kívántattak meg, hogy írása nem mutatkozott alkalmasnak a kívánt célra, s azt Carlo Maiello kanonok röpirátával helyettesítették. Vico nem is tartja érdemesnek megemlíteni az esetet Önéletírásában, de megőrizte kéziratát, melynek stílusát Vincenzo Cuoco Sallustius Catilina összeesküvéséről szóló művéhez hasonlítja.⁵

Croce tanulmányának középpontjában azonban Vico legfontosabb történeti munkája a „De rebus gestis Antonii Caraphei” áll, mely nagyon díszes formában 1716-ban jelent meg Nápolyban. Croce előadásának híre, nyomtatott példánya útján, hozzánk is eljutott. V(áradi) B(éla) ismertette azt a Katholikus Szemle 1923. évfolyamában (383—386 ll.), elismeréssel említve a meleg rokonszenvet, mivel Vico és Croce a Carafa által sújtott magyarság szenvedéseit tárgyalja. A cikknek azonban nem volt semmi visszhangja és Croce nem kapott választ ama kérdésére, hogy a magyar történeti irodalom ismeri és értékesíti-e Vico munkáját.⁶

Pedig a kérdés nagyon is jogos volt. Vico ugyanis két évvel a könyv megjelenése előtt volt tanítványától, Antonio Carafa gyanúsán gyűlt nagy vagyona örökösétől. kapta a megbízatást, s azt a közbeeső két év alatt nem az alkalmi dicsőítés, hanem a történeti igazság kutatásának szenvedélyével igyekezett teljesíteni. Bevezető fejezetében világosan megmondja,⁷ hogy véleménye szerint „mint minden tudománynak, a történelemnek is az a legfőbb eredménye, hogy felismerje azokat a legkisebb dolgokat, amelyekből a nagyobbak keletkeznek. Őszintén mondja el, hogy az általa említett személyek hogyan állták meg helyüket az élet kettős pályáján, hogyan egyeztették össze a magánéletet és a közéleti tevékenységeket, mert ez az egyetlen dolog, ami e tudomány igazi ismeretelb jege.”⁸ Azaz nem Liviusnak a humanisták által követett művészi elbeszélését, hanem a barokknak tényeket és okokat feltáró tacitusi történetírói módszerét akarja követni. Úgy akarja tehát Carafa „kiváló tetteit előadni, hogy nem hallgatja el dicstelen cselekedeteit sem”.

⁵ Croce, Uomini e cose, i. m. 235 kk. 11.

⁶ I. m. 260—261 l. Vico Carafa-életrajzának 1716-i nápolyi kiadása megvan a budapesti Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtárában. Ezt a példányt használtuk és idézzük. Az Eötvös Lóránt Tudományegyetem könyvtárának példánya lappang.

⁷ Proemium 1—6 11.

⁸ Carafa-életrajzból vett fordítások Benedek Nándor munkája.

Itt, valamint Autobiográfiájában kiemeli, hogy ezzel megbízója, Hadrianus egyetértett, mert, „bár még ifjúkora virágjában van, oly bölcsességgel van megáldva, hogy az igazságot fontosabbnak tartja a nagybátyja iránti kegyeletnél”.

Okmányszerű bizonyítékokban Vico nem szenvedett hiányt. Megbízója rendelkezésére bocsátotta Carafa fennmaradt iratainak egész kis levéltárát:⁹ önéletrajzát, hivatalos levelezését Lipót császárral és Franz Ulrich Kinskyvel, a nagyhatalmú cseh főkancellárral, valamint a török elleni hadsereg vezéreivel, Lotharingiai Károllyal, a brandenburgi örgróffal, Eneas Caprarával, a kémjelentéseket, miket Thököly szándékairól s mozdulatairól szorgalmasan gyűjtött 1680 és 88 között, egy kézíratos tájékoztatást Teleki Mihályról (122. l), Apafinak egy ediktumát a Wesselényi-féle összeesküvésben részt vett magyarországi menekültek tárgyában (62. l.) stb. A belőlük vett adatokat, bizonyítékokat, idézeteket filológiai pontossággal jelzi majd munkájában.¹⁰ Magának a tábornoknak írásai különösen érdeklik jellemének meghatározása dolgában: „Szelleme nemcsak a gyors döntésekre volt alkalmas — mondja róla könyve végén¹¹ — hanem alapos és hosszas megfontolással mérlegelt mindent, ami az előtte álló feladatokban felmerülhetett és amiről neki kellett határoznia. Természetéből következett, hogy nem annyira a merész, mint inkább az óvatos terveket követte. Írásaiban pedig ugyanarról a dologról hét-nyolc levelet is találok, és a későbbi levelekben olyan okoskodásokat fejt ki, amelyek előzőleg nem jutottak eszébe. Ugyanezen oknál fogva azon dolognak, melyeket leírt, szorgalmas javítója. Hasonlóképpen azokban a levelekben is, melyeket neki távoli helyekről küldtek, sok mindent betoldott, vagy törölt... Az utókorra különös gondja volt. Amiről azt gondolta, hogy tettei magyarázatához szükségesek, mindazt összegyűjtötte. Különösen a leveleket tartotta a történetírás legjobb eszközeként.” Vico munkája tehát nagyban különbözik a Carafát vagy hozzá hasonlóan a császári seregben vitézkedő más nápolyi katonák dicsőségét zengő munkáktól: Adimari, *Historia genealogica della famiglia Carafa*. Napoli 1691. Filamondo, *Il genio bellicoso di Napoli. Memorie istoriche di alcuni capitani, c'hanno militato per la fede, per lo Re, per la patria nel secolo corrente*. Napoli 1694. Igaz, hogy Croce szerint olyan is akadt köztük, amely módszer szempontjából Viconak előzményül, sőt mintául szolgálhatott: Leonardo di Capua, *Vita di D. Andrea Cantelmo*, Napoli 1693. (L. B. Croce i. m. 25, 254. ll.)¹²

Persze az általa gyűjtött okmányokból nyerhető kép nem volt teljes. Carafa örizkedett az utókor számára megőrizni az eperjesi vérengzés

⁹ „ebbene pronta dal duca una sformata copia di bone e sincere notizie che 'l duca ne conservava” Vico, Autobiografia i. kiad. 38. l.

¹⁰ Lipót császárhoz írott jelentései és a tőle kapott válaszok: 158, 178, 186, 191, 192, 197, 198, 201–202, 227, 228, 240, 290, 467 ll. Kinskyhez és Kinskytól: 3, 50, 183, 198, 200, 342, 340, 359, 498 ll. Lotharingiai Károlyhoz és seregvezérekhez 46, 47, 113, 259, 444 ll; Eneas Caprarához, 127, 343 ll; kémjelentések Thökölyről (Ex lib. M. S. Notizie particolari del Tekli) 91, 112, 125, 215, 216 ll; Max Emánuel bajor választóhoz, a császár vejéhez 47.

¹¹ Lib. IV. Cap. XIII. 499–500 l.

¹² Vico Carafa életrajzában Verulamii Bacon „Két könyv a tudományok haladásáról” c. munkájából vett idézettel támasztja alá a levelezések felhasználásának fontosságát történeti munkában (500 l. jegyz.)

és debreceni erőszakos adóbehajtás¹³ rettenetes kegyetlenségeit, melyeknek oly megdöbbentő leírását kapjuk a kortárs *Rezik János* eperjesi főiskolai tanár, majd igazgató leírásában.¹⁴ Viszont Vico téves információt kapott valószínűleg az Erdély 1688-i osztrák kézre játszásának feljegyzéseiből is s annak körülményeiről csak az eseményekben közvetlen részt vevő *Bethlen Miklós* Önéletírásából és XVII. századi erdélyi emlékiratokból értesülünk.¹⁵

A Carafa iratokból nyert eseménytörténetet azután Vico olyan típusú, számára hozzáférhető általános munkák segítségével fűzte egybe, mint például a Thököly-szabadságharcot tárgyaló *Histoire des troubles en Hongrie I—IV. köt. 1686—1687; Histoire des révolutions en Hongrie, où on donne une idée juste de son légitime gouvernement* (A la Haye I. köt. 1739); Jean Leclerc Kölnben 1693-ban megjelent *Histoire d'Émeric de Tekli* vagy az I. Lipót uralkodását tárgyaló egykorú irodalom.

Egyáltalán nem vág tehát az a beállítás, mintha Vico pusztán anyagi érdekből, leánya kiházásitási költségeinek fedezésére vállalta volna el ezt az általa méltatlannak ítélt, terhes feladatot.¹⁶

A magyar historikusok nem minden elégtétel nélkül azt felelhetnék volna Benedetto Croce hozzájuk intézett kérdésére, hogy Vico Carafa-életrajzát igenis jól ismeri történeti irodalmunk.¹⁷ Tudomásunk szerint Katona István használta fel azt először *Historia critica. Regum Hungariae stirpis austriacae* című munkájának XXXV. kötetében (Budae 1804). A

¹³ Utóbbiról egykorú okmányt közöl Zsilinszky Mihály *Caraffa Debrecenben* címen Századok, 1876. 584—586 ll.

¹⁴ Az Orsz. Széchényi Könyvtár és az Elte könyvtára a latin szöveg több példányát őrzi, melyek közül az előbbi Ms. Autogr. lat. saec. XVII. fol. 34 in 4 ° kolligatúméban található, mint sajátkezü eredeti, igen sok törlést és javítást tartalmaz. Német fordításban 1. *Das blutige Schauspiel von dem Grafen Anton Carafa, ausgeführt durch Henkershand zu Eperjes in Oberungarn im Jahre 1687*. Magazin für Geschichte und Staatsrecht der Österreichischen Monarchie, Herausgegeben von einer Gesellschaft Österreichischer Gelehrten II. Bd. Göttingen, 1808. 5—291 l. — Magyar és latin párhuzamos szövege: *Rezik János, Az 1687-ben felállított eperjesi színpad. Fordította Gömöry János és Pogány Gusztáv*. Lipnovszky Sváty Mikulás, 1931 — A luteránus Rezik János Eperjesnek az osztrák csapatok által történt elfoglalása és Carafa vértörvényszéke után a thorni egyetemre ment tanárnak. 1688 január-szeptemberében munkáját a német reformátusok tájékoztatására névtelenül és félrevezető beállításban közölte. 1705-től 1710-ben bekövetkezett haláláig újból az eperjesi luteránus főiskolára tért vissza, mint annak igazgatója. Művének hatása a Rákóczy szabadságharc manifestumán, a *Recrudescunt*-on is érezhető. (L. *A magyar irodalom története*. III. köt. Budapest, 1964. 461 l.) Rezik elbeszélésén alapul azután B — r. M. *Az eperjesi vértörvényszék*. Eletképek 1845 IV. kötet 555—562, 586—592 ll., Papp Miklós, *Caraffa és az eperjesi vértörvényszék* Kolozsvár 1863 és egy II. kötettel bővülten, Kolozsvár 1870.

¹⁵ Bethlen Miklós *Önéletírása* (Tolnai Gábor kiad.) Budapest 1955 I. köt. 369 kk. II. — Cserey Mihály *Históriája*. Újabb Nemzeti könyvtár Pest, 1852.

¹⁶ Vincenzo Cuoco és a mű XVIII századi említői ezért kevés megbecsüléssel beszélnek a Carafa-életrajzról. De hitelesen csak 1818-ban Villarosa tudósít arról, hogy Adriano Antonio a kiadás 1000 példányát ajándékozta neki, mely 1735-re már az utolsóig elfogyott, s minden előzetes megállapodás nélkül 1000 dukáttal jutalmazta fáradságát. L. F. Nicolini i. kiadás 430—431 ll. és *Qualche nota* i. mű 18. l.

¹⁷ Tájékozottabb volt, mint a Carafának II. Viktor Amadeus piemonti herceggel és Savoiai Jenővel való összeütközéseit tárgyaló történészek, akiknek egyike sem értékesítette Vico Carafa életrajzának adatait L. F. Nicolini i. kiadásának jegyzetét a 432. l-on.

jezsuita Wagner Lipót-életrajza és a Histoire de Tekli mellett ugyanis ő Vico Carafa-életrajzát használja forrásul az 1683—1690 időszakra, hosszú részleteket idézve belőle és a Carafának tulajdonított beszédeket, elméleti fejtegetéseket is készpénzként véve át tőle.¹⁸ Lipóthoz írott jelentéseit, a tőle kapott rendelkezéseket, a Kinskyvel való levélváltást, a csapatvezérekkel való írásbeli érintkezést erősen kiaknázza. Az eperjesi vérengzéssel kapcsolatba megjegyzi: „Joannes Vicus, Antonii Caraffae biographus, multus est in excranda huius strategii saevitia, qua plurimos Eperiesini Hungaros e medio sustulit” (339). Másutt kiemeli, hogy Vico nem hallgatja el Carafa súlyos jellembeli hibáit és kegyetlenségét (351), Wagner Lipót-életrajzával való összevetésben bírálja a nápolyi filozófus egyes állításait (383), másszor inkább neki hisz, mint más forrásának (572), vagy épp ellenkezőleg helyreigazítja valamely kronológiai tévedését (573). Így Katona István előadásában Carafa jelentősebb szerephez is jut, mint amennyi őt megilleti.

Horváth Mihály is jól ismeri, de már élesebb kritikával idézi a Carafa-életrajzot. Történeti adatait ellenőrizettebben kezeli. Számon tartja, hogy a szerző a Carafa-iratok eredeti szövegeit tacitusi modorban áttíltálta. Valóban, Vico büszke volt arra, hogy művét — a család sanyarú lakásviszonyai ellenére — minden segédeszköz mellőzésével szinte egy lélegzetre írta. Stílusát, melyben a „tenente maresciallo di campo” mint „belli legatus”, az erdélyi diéta, mely jóváhagyja a tanácsurakra kényszerített egyezményt, a „senatus populusque transilvanus” képviselőjeként jelenik meg, a cenzor nem győzte dicsérni és a kortársak is elismeréssel említik. Ő, aki később híres filozófiai munkáját olaszul írja, most még azt vallja, hogy „a nagy és halhatatlan emlékezetű dolgok megérdemlik, hogy olyan nyelven legyenek előadva, amelyen a Római császár beszélt és amely nyelvről remélhető, hogy a római joggal és szertartással együtt fenn fog maradni. Erre int az a meggondolás is, hogy az európai nemzetek előtt ismert férfiú tettei mindenki számára közös nyelven legyenek elbeszélve”.¹⁹

A Carafa-életrajzban *kurzív szedett idézeteket vagy kivonatokat* Horváth Mihály tehát, Katona Istvántól eltérően, már épp oly kevésbé veszi szó szerint hiteleseknek, ahogyan a Carafának Vico saját filozófiai gondolataival megspékelt előadmányait és állítólagos beszédeit sem fogadja már el kritikátlanul történeti valóságot tükrözőknek.²⁰ Megérzése ebben is helyes volt. Hiszen már az olasz Niccolò Tommaseo némi túlzással azt sejtette, hogy Vico nem olyannak írta le Carafát, amilyen valójában volt, hanem amilyennek lennie kellett volna.²¹ Ha ez az állí-

¹⁸ Ld. 42—43, 207, 319—339, 340—348, 351, 283, 412, 437, 520—521, 545—548, 553—555, 559, 570—73, 592, 592, 594, 701, 706 ll.

¹⁹ Proemium 6. l.

²⁰ Horváth Mihály, Magyarország történetének első kiadása Pesten 1842—46-ig jelent meg, a 2. ugyanott 1862-ben. Utóbbi kiadás IV. köt. 172, 181, 188 kk, 200, 204—205 ll-on találhatók a Vicóra hivatkozások. Zrínyi Ilona életrajzá"-ban (Pest, 1869) is idézi Vicot.

²¹ Szerinte vele kapcsolatban hangoztatott maximáit, „méltyobb tárgyra kellene átvinni és — hogy igazán megvilágosodjék igazságuk — általános történeti megfigyelésekkel, tételes politikai elvekbe kellene őket változtatni. (*Storia civile nella letteraria*. Torino, 1872, 78 l) idézi Croce i. m. 263 l. F. Nicolini i. kiadásában (427—428 ll) Kiemeli, hogy Vico filozófiája és történetfelfogása az 1713—1720 idő-

tás teljesen fedné a valóságot, a Carafa-életrajzot voltaképpen ugyanúgy kellene megítélnünk, mint Machiavelli Castruccio Castracani-életrajzát, mely egy XIV. századi történeti személybe vetíti a maga Fejedelems-ideálját.²² Ily párhuzam azért is képtelenség, mert Carafa nem régi századok ködibe vesző alakja, hanem az író nemzedékének nála mindössze két évtizeddel idősebb kortársa. Kétségtelen azonban, hogy Vico olykor saját filozófiai eszméit ruházza hősére, talán nem minden ironikus szándék nélkül. Ezeknek kielemezésére újabban történt kísérlet,²³ s mi azt a következőkben igyekszünk tovább építeni.

Szalay László²⁴ nem biztos benne, hogy Carafa életírója „azonegy a nagyszerű törvénytudóssal”, de Vico munkájából, „ki Carafa papírosainak alapján dolgozott” — Katona Istvánt követve — bő, s még hozzá elődjénél hívebb kivonatot közöl magyar fordításban a tábornoknak az eperjesi állítólagos összeesküvésről küldött jelentéséből.²⁵

Az újabb magyar történetírás Horváth Mihály és Szalay László közvetítésével átveszi Vicotól a már általuk elfogadott Carafára vonatkozó esemény-megállapításokat, de már az eredeti forrás megjelölése nélkül.²⁶

A magyar történészek válaszukat Crocenak megtoldhatták volna azal, hogy olyan értékesítése Vico Carafa-életrajzának, mely benne magyarázatot keresett volna a gyűlölt emlékezetű katona és diplomata magyarországi szereplésére és főleg az eperjesi vérengzésre, történetírásunkban nem akadt, s — tegyük hozzá — ma sincsen.²⁷

Pedig már az is jelentős ebből a szempontból, ahogyan Vico külső megjelenését és jellemét ábrázolja: „Termete inkább az alacsonyakéhoz, mint a magasokéhoz állt közelebb, külseje erőt sugárzott, arcszíne barnás volt, szeme és haja fekete, megjelenése csinos, tekintete tüzes. Arc kifejezése a fenségesre volt beállítva, szemkifejezése segítségével azonban vonásait akár erőszakosra tudta keményíteni, akár nyájasra tudta lágyítani...”²⁸ A természetéből folyó gög és makacsság magyarázzák Carafának a mű bevezetésében felsorolt hibáit. „... túlságos szigorúsága már

szakban érik ki a Scienza Nuovává. Mivel épp ez években nem ért semmi elméleti munkát és gondolata fejlődéséről egyébként oly beszédes életrajza is néma marad, Carafa biográfiája különösen jelentős.

²² A Gaspari, Storia della letteratura italiana. Tradotto dal tedesco da Vittorio Rossi. II; Kiad II. köt. 2 rész Torino, 1901, 27–28 ll.

²³ Nicola Badaloni, *Introduzione a G. B. Vico*, Feltrinelli, 1961. 255–360. ll.

²⁴ *Magyarország története* II. kiad. V. köt, Pest 1866 (az I. Lipcse 1852–1859) 318, 354, 358, 360, 366, 422, 425, 434, 440, 445, 457 l.

²⁵ Szalay V. köt. 363–368, Katona XXXV. 339 kk. II. Felhasználta a Carafa életrajzot Angyal Dávid is *Thököly életrajza*-ban (Történeti életrajzok. Budapest, 1888.)

²⁶ Acsády Ignác, *A magyar nemzet története szerk. Szilágyi Sándor*, VII. köt. Budapest, 1898; Hóman–Szekfű, *Magyar történet* IV. köt. Budapest, 1935. 225–227, 230–231, 594–595 ll. Kosáry Domokos *Bevezetés a magyar történet forrásaiba és irodalmába* I. köt. Budapest 1951. 418 l. Carafa címszó alatt sem említi Vico munkáját.

²⁷ Szalaynak Vicot idéző végkövetkeztetése sem az, F. Krones viszont nem okolja meg ama véleményét, hogy „Carafa erkölcsi szörnyként való elítélése inkább párt-hagyománynak, semmint történetkritikai felismerésnek tulajdonítandó” F. Krones, *Zur Geschichte Ungarns im Zeitalter Franz Rákóczy II.* Historische Studie nach gedruckten und ungedruckten Quellen. Archiv für Österreichische Geschichte. 42. köt. 1870. 340 l. 4 jgyz.

²⁸ IV. könyv. 13. feje. 499. l.

a kegyetlenségbe csapott át, ádáz gyűlöléssel üldözte ellenségeit." Megnyilatkoztak e vonások már pályakezdésében is.

Nápoly egyik legelőkelőbb főnemesi családjából származott (sz. 1646) s mint serdülő ifjú belépett a Johanniták lovagrendjébe. Röviddel azután valami ölthatatlan bosszúvágy gyilkosságra ragadta, mit istentisztelet alatt az alkirály jelenlétében követett el.²⁹ Nagybátyjához, a máltai lovagrend tagjához menekült — aki később e rend nagymesterévé emelkedett —, s vele részt vett egy az algiri kalózok elleni tengeri vállalkozásban. De ő a nagyobb dicsőséget ígérő szárazföldi hadakozás felé vágyik. Másik nagybátyja, Carlo, aki 1658 óta pápai nuncius Bécsben,³⁰ beajánlja őt I. Lipót császárhoz, s ez 1665-ben udvari szolgálatra („*principalis cubiculi*”) felfogadta. Tizenkilenc éves korától fogva a maga szerencséjének lett a kovácsa. Azonban „nyersebb élet után” kíváncszott, s egy lovascsapatba kapott beosztást, melyben — előbb Elzászban, majd Magyarországon — fokról fokra emelkedve *germanae equitum legionis ductor*-ból 1680-ra már az ezredesi rangot érte el.³¹

Már korábban megházasodott, mi helyzetét az udvarnál nagyban megerősítette. Elvette ugyanis Herillensis spanyol grófnőnek Cardona lovaggal kötött házasságából származó leányát. Az anya IV. Fülöp király Margit leányának volt a nevelője Madridban, s mellette maradt mint első udvarhölgy Bécsben, mikor Lipót császár feleségévé lett. A császár leányát, Mária Antonia is ő nevelte. Mikor azután a grófnő visszatért hazájába, Catherinát ott marasztalták az udvarnál, hogy Mária Antonia ne felejtse el a spanyol nyelvet és szokásokat, mert fennállt részére a spanyol királyi trón öröklésének lehetősége. Ezt a Catherinát vette nőül Carafa, s tekintettel arra, hogy Mária Antonia II. Maxmilian Emanuel bajor választófejedelemnek, aki Buda ostromától kezdve vezérszerepet játszott a török elleni küzdelemben, lett azután a felesége, Catherina a császár lányán és vején keresztül is erősítette Carafa helyzetét az udvarnál.³²

Carafa először 1680-ban került Thököly szabadságharcosaival szembe, akik „minthogy a német katonasággal való gyakori összecsapások alkalmával mind létszámban, mind hadicserek alkalmazásában majdnem mindig fölényben voltak, már valóságos ellenségként fenyegették az egész tartományt (Észak-Magyarországot). Carafa tehát állandóan és ébe-

²⁹ Nicolini az esetnek nyomát hiába kereste egykorú nápolyi feljegyzésekben (*Qualche nota in margine*, i. mű 22 kk. II. és *Vico storico* i. mű 185 kk. II.)

³⁰ Szül. Nápoly 1611, mgh. Róma 1680, bíboros 1664-től. Nuncius Svájcban 1653-ig Velencében 1658-ig, azután Bécsben 1664-ig (*Lexikon für Theologie und Kirche*. II. kiad. II. köt. Freiburg, 1958.)

³¹ Olasz katonák és hadvezérek nagy szerephez jutottak a Habsburg háborúban. Ottavio Piero Piccolomini (1599–1655) a harminc éves háború híres tábornagya birodalmi hercegi rangra tett szert, Raimondo Montecuccoli az 1663–64 elleni hadjárat fővezére volt. Carafával együtt szolgálják Bécs érdekeit Enea Caprara, Veterani, Strassoldo, Rabatta Rudolf gróf, Savojai Jenő.

Michelli velencei követ írja 1678-ban „Non esercita nella milizia il fiore della nobiltà di Germania. Per questo si vedono ben spesso occupati in quella nazione li posti più qualificati dagl'esteri”. Arneth is megállapítja: „Az osztrák ház politikája rég óta előnyösnek vélte, hogy Itáliának előkelő családjaiból származó férfiakat vonzzon szolgálatába és ezeknek összeköttetései révén befolyást nyerjen az illető országban...” Alfred Arneth, *Prinz Eugen von Savoyen*. Wien, 1858. 455. l.

³² Vico i. m. 36–41 II.

ren örködött, hogy a védelmére bízott határokat ennek az eszeveszett ellenségnek a zaklatásaitól megvédhesse.”

„Mikor Thököly rájött, hogy Carafával nehéz elbánni és a cselekkel szemben gyanakvó természetű, azok ellen a városok és földek ellen, ahol Carafa őrseget tartott, semmit sem mert vakmerően tenni. Ezzel megfosztotta Carafát annak lehetőségétől, hogy csatákban hírnevet szerezessen magának, amit ő egykedvű lélekkel viselt el, csakhogy a lázongás mident elemésztő tüzet a rábízott területektől távol tartsa. Végül egyszer mégiscsak megtörtént, hogy — amikor a szepesi körzet élén állt — Thököly bízva csapataiban, melyekkel rendelkezett, támadást intézett az ő határai ellen. Carafa szokott éberségével és buzgóságával azonnal ott terem. Harc kezdődik. Elkeseredetten küzdenek. Egvük részről a kisebb létszám vitézsége, a másik részről a sokaság ereje hosszú ideig kétségben tartották a csata kimenetelét. Négy német csapatot mészároltak le, de az életben maradottak lassan kifárasztották az ellenség erejét és biztosították a győzelmet.” Ez az első találkozás, melynek pedig *Militum tribunus* ezredesi kinevezését köszönhetette,³³ olthatatlan gyűlöletet ébresztett benne Thököly iránt. A következőkben mint Felső-Magyarország katonai parancsnoka 1683-tól, majd mint Rabatta főhadbiztos észak-magyarországi helyettese és annak halála után (1689-től) főhadbiztos, *Summus exercitus quaestor*, a török elleni harcot főleg ebből az aspektusból éli át. Figyelteti Thökölynek minden mozdulatát. Szinte személyes ellenséget lát benne. 1686-ban rövid ostrom után elfoglalja a Várad szomszédságában fekvő Szent Jób-i erődítményt. Thököly 4000 törökkel épp az előbb Váradra érkezett, ezzel 7000-re emelve az ottani helyőrséget. Carafa vállalkozása tehát kihívás volt.³⁴ Szolnokon a török békeküldöttektől törekvésük komolyságának zálogaként Thököly fejének megküldését követeli (Vico, i. m. 133. l.), mit azután Bécs egyéni akcióként utasít el azzal a megjegyzéssel, hogy „Lipót keveset, vagy éppen semmit sem gondol ez emberrel”.³⁵

E tényeknek nem csekély részük van az 1687. évi eseményekben. Régóta túske Carafa szemében Munkács, melyet a császári seregek már 1685—86-ban körülzártak, ahol azonban Zrínyi Ilona, Thököly felesége ellentállásán megtörik minden próbálkozása.³⁶ Ellenfele, a Buda elfoglalása után a császárral folyamatba tett béketapogatózása következtében szenvedett török fogsága után, újból a szultán kegyét élvezzi és az Munkácsot ellenállásra biztatja. Carafa pontos értesüléssel bír Thököly beszédéről a basák 1687-i nagyváradai gyűlésén, melyen azévi harci programját terjesztette elő.³⁷ Tudja, hogy Zrínyi Ilona és Thököly veszélyes családi kapcsolatokkal rendelkezik. Az előbbinek a Wesselényi-féle összeesküvés fejéinek egyike, Zrínyi Péter az apja, másika, Frangepán Fe-

³³ Vico Cap VI. 47—48 ll. Angyal D. I. 226 l.

³⁴ Historie des troubles II. köt. 397 l.

³⁵ Szalay L. i. m. V. köt. 354, 358 ll.

³⁶ 1686 nov. 18-án ír Carafa első ízben Zrínyi Ilonának, mire az másnap felel. 22-én a tábornok újabb levélével menlevelet küld megbízottai részére s Thökölyné 23-án Sándor Gáspárt és Sulyok Jánost küldi hozzá, kik 28-án érkeznek vissza, de a vár átadásra nem jön megegyezés létre. L. Dobay Zsigmond naplója Munkács védelméről. Mon. Hung. Hist. (II. o. XXIII. köt. Pest, 1868) 455. l.

³⁷ I. m. 205—216 ll. Angyal D. i. m. II köt. 201 l.; Papp i. m. I. 186 l;

renc, a nagybátyja volt. Ugyanakkor Thököly három hugának férjei: Eszterházy Ferenc; Eszterházy Pál nádor és Nádasdy István Vas-megye főispánja. Zrinyi Boldizsár még legutóbb is a császár engedélyével meglátogatta nővérét Munkácson.³⁸ Nádasdy Istvánné is járt nála vendégségben férjével, aki ott halt meg 1686 szeptember 10-én. Özvegye császári engedéllyel onnan november 2-án Kassára költözött. Mindez elég volt már a gyanakvó természetű Carafa kedélyének felzaklatására.³⁹ Később ehhez hozzájárult még, hogy Hermann badeni örgróf — a hadi tanács elnöke, Lotharingiai Károly főparancsnok ellenfele — a Thököly ellen irányuló Nagyvárad elfoglalásának tervét, melyet ő a hadi tanácsnál sikeresen sürgetett, ellenezte és helyette a török ellen a Délvidéken való előnyomulás gondolatát pártfogolta. Carafa rögtön kész volt a gyanúval, hogy ezt Thökölyvel való egyetértésben és az ő védelmében teszi.⁴⁰

Kassánál is később, csak 1685 szept. 11-én jutott Eperjes a császáriak birtokába. Igaz, hogy annak Thököly-párti vezeterei — akik egyben a helyi luteránus értelmiség vagyonos vezetői is voltak — a császártól akkoriban teljes amnesztiát nyertek. De hátha azóta újból Thököly érdekében szervezkednek és cselszövényük szálai kiterjednek az elégedetlen főurak⁴¹ és katonai vezérek köréig? Az igen ingatag alapokra, méltatlan tanuvallomásokra — Újhelyi Erzsók markotányosné, egy Weber Frigyes nevű züllött alak (Gömöry-Pogány i. m. 64, 68, 81, 86—87 l.) — hallatlan kínzásokkal kicsikart vallomásokra, minden írásos bizonyítékot nélkülöző⁴² besúgásokra alapult a vád. Mégis Ketzer, Zimmermann,

³⁸ Dobay Zs. naplója, i. kiad. 450, 452 ll. Szalay László i. m. V. 360. Papp i. m. 118, 186 jgyz.

³⁹ I. m. 172 l.

⁴⁰ *Allgemeine deutsche Biographie* Leipzig, 1880. XII. köt. 120—123. ll.

⁴¹ Eszterházy Pál nádor elkeseredett szavait és tiltakozásait a magyarokat Bécs részéről erő bánásmód miatt I. Herceg Eszterházy Pál Nádor (1635—1713) Bubits Zsigmond közreműködésével írta Merényi Lajos. Magyar Történeti Életrajzok. Budapest, 1895 236, 238—239, 245 ll. A „bűjdöső és fegyverviselő magyarság” nevében tizenkét főúr aláírásával Teleki Mihálynak 1677. szept. 8-án küldött emlékirat elkeseredett hangjáról „az fene austriai tyrannis” ellen I. A *bűjdösök levéltára*. A gr. Teleki-család Marosvásárhelyi levéltárából kiadja a M. Tud. Akadémia Történeti Bizottsága. Sajtó alá rendezte Deák Farkas. Budapest, 1883. 60. l.

⁴² Munkács elfoglalása után is Carafa hiába kutatott kivégeztettektől Zrinyi Ilonához érkezett levelek után s úgy Radics András várparancsnok, mint a vár védelmét irányító Absalon Dániel egybehangzóan bizonyították, hogy ilyen levélösszeköttetés nem volt (Uo. 94—95, 125—127. ll.). Dobay Zsigmond 1686-i munkácsi naplójából (Thaly Kálmán i. kiad.) azonban világosan kitűnik, hogy Munkács és Eperjes közt gyakori volt a levélváltás. Máj. 4-én Zrinyi Ilona egy Tót Gergely nevű rabot küld Eperjesre; 30-án Dévay Tamás megy oda s június 10-én tér vissza. Ugyan e hónap 13-án és július 1-én újabb küldöncök mennek. 5-én „Absaloné asszony” — Dobay Zsigmond Absalon Dániel szolgálatában állott — küld embert Eperjesről urához, aki „referálta Karaffa szekereinek felferését Palásty által Liptóba” (i. m. 432, 441, 443, 450, 542 ll.) Ez adatok alapján Thaly Kálmán Ottlik György Önéletrajzának közlésében (Mon. Hung. Hist. XXVII. köt. Budapest... 61. l. jgyz.) úgy véli, hogy „valaminek mégis csak kellett lenni a dologban, aminek ürügye alatt aztán faggatták, kínozták és kivégezték amaz ártatlanokat.”

Újhelyi Erzsók azonos azzal az „újfalusi asszony”-nyal, aki 1686. február 7-én Thökölytől érkezett leveleket becsmpész Munkács várába? (Dobay Zsigmond naplója 417. l.). Thököly Imre 1676—78-i naplója (közli Torma Károly Mon. Hung. Hist. II. o., XVIII. köt. Pest 1866) sokszor említi kapcsolatait az erdélyi Ketzer családdal, de semmi adat rá, hogy Carafa eperjesi áldozatával Eperjes német megszállása után érintkezésben lett volna nejeen keresztül.

Rauscher és Baranyai március 5-i kegyetlen kivégzése után 15-én teljehatalmat kap a további vizsgálatra. 18-án Carafa az ítéletnek törvénytelen-ségére vonatkozó vádak ellen védekezésül igazoló írást küld, mire az egyik miniszter azzal felel, hogy „a prezumpció az, hogy a bíróság törvénytelenül ítél”. Március 22-én, április 16-án, május 6-án és 14-én következnek a további kivégzések, s 27-én Bécs „dicséretes” munkájának folytatására utasítja Carafát.⁴³ Utólag azonban a császár úgy viselkedik, mint akinek az eperjesi vérengzés tudta és beleegyezése nélkül történt.

Hogyan viszonyult hát az udvar Carafa eljárás módjához? Az erre vonatkozó hivatalos iratokat eddig senki sem közölte. A Vico által használt okmányok eltűntek. Benedetto Croce hiába kereste őket a Carafa-család utódainál.⁴⁴ Az eperjesi perrel kapcsolatos akták a bécsi állami levéltárban sem voltak — egyetlen egynek kivételével, melyet függetlenül közlünk — fellelhetők. Így a Vico által klasszicizált stílusban átírt részlet idézetekre és alapjukon készült előadásra, valamint Carafának Dietrichstein Ferdinand herceg főkamarással 1686 jan. 5. és 88 április 4. közt folytatott, annak nikolsburgi levéltárából Thallóczy Lajos által kiadott levelezéséből és egykorú értékelésekből kell véleményt alkotnunk. Vico Carafa-életrajzában vonatkozó fejezetét (Lib. II. Caput VI.) az eredeti kurzív szedésekkel és jegyzetekkel szükséges lesz teljes terjedelmében közölnünk.

„Azoktól az élesszemű megfigyelőktől, akikkel a munkácsi dolgok kimenetelét figyeltette, végül is egy igen aljas összeesküvés létrejöttét és terveit tudta meg; mindig aggodalommal beszélt erről, de ezelőtt mégse tudott soha a nyomára jönni. Sejtette ugyanis, hogy Thökölynek elég nagyszámú párhíve van otthon és külföldön is, és hogy Thököly a császár ellen a maga pártjára vonta a leghatalmasabb és legtehetősebb főurakat. Ezt a feltevését az alábbi érvekkel támogatta: *Thököly rendkívül sokáig tudott kitartani a császár hatalmával szemben, gyakran szervezett reguláris sereget, és a gyakran szétvert seregét mindig újból kiegészítette, titkos utakon azonnal nagyszámú csapattal támadott, és vala-*

⁴³ Acsády i. m. 432. l. és Angyal D., i. m. II. 177. l.

⁴⁴ Nicolini szerint a kérdéses Carafa iratok 1696-ban kerültek a tábornok bécsi hagyatékából Nápolyba, s valószínűleg Vico rendezte őket kötetekbe. Becslése szerint volt köztük legalább 174 levele I. Lipóthoz és 115 írás a császártól hozzá. Allíto-lag a család palotájában 1848-ban kitört tűz alkalmával pusztultak el. Nicolini ama reménye, hogy az eredetiek és másolatok a bécsi Hof-Haus und Statsarchivban valamikor meglehetősen lesznek, aligha fog beteljesülni. Angyal D. is csak Kriegsregistratur kivonatára tud utalni Orsz. Levéltárunk „Lymbus”-okmányainak gyér adatai mellett. I. m. II. 178–179. l. stb. Érdeklődésemre dr. Rrichard-Blaas-tól, a bécsi levéltár igazgatójától a következő felvilágosítást kaptam, melyért e helyen is köszönetet mondok: „Die von Ihnen gesuchten Korrespondenzen zwischen General Carafa Kinsky und Kaiser Leopold I aus Jahre 1687 sind zwar in einem alten Repertorium der ungarischen Akten stückweise angeführt (AB XVII. 1. Bd. 2. fol 1365 r-v) konnten aber trotz eingehender Nachsuche nicht aufgefunden werden. Dieser Bestand hat seither mancherlei Veränderungen erfahren und wurde durch Umlegung mancher Teile und durch Auslieferungen etwas verringert. Aber die Nachsuche in den betreffenden anderen Teilen dieses Bestandes und in den in Frage Kommenden Beständen der Grossen Korrespondenz, des Repertoriums N. (Geheime österr. Staatsregistratur), der Kriegsakten, der Konferenzakten u. a. blieben unerklärlicherweise ergebnislos” (1966 dec. 5-i Zl 8445 sz. levél).

hányszor a császári vezérek terveket gondoltak ki, ő mindig szerencsésen kisiklott a csapdából. Nincs neki akkora vagyona, hogy abból ilyen királyi költekezést tudna folytatni, és az, hogy a bukást mindig el tudja kerülni, nem csupán egyedül a szerencsének tulajdonítható. Ehhez hozzávette még azt a gögöt, amellyel azt követelte, hogy a békéről a császárral egyenrangú félként tárgyalhasson. Nem volt vakmerő és nem volt hiú ember, mégis a békétárgyalásra úgy akart jönni, hogy ne tűnjék a császár alattvaló fejedelmének. Ezeken felül még azzal is számolni kell, hogy a császár annyi győzelme és az ellenséggel szemben tanúsított szinte túlságos jószívúsége ellenére sem csillapult le a lázongók lelkiülete. Ez pedig elegendő jele annak, hogy őket még most is egy nagy szellem tüzei, és ezzel magyarázható az a sikerbe vetett szilárd és megingathatatlan hit is, amely a munkácsiak kitartásának alapjául szolgál. Mindig ebben az irányban nyomoztatott, hátha sikerülne egyszer valami biztosat is felfedezni erről az ügyről.

Végre sikerült elfogni Thököly levelét, amelyből megtudta, hogy az eperjesiek a munkácsiakkal összeesküvést szőttek az állam ellen. A háború harmadik évében ugyanis Eperjes meghódolt a császárnak, Kassa pedig még mindig Thököly pártján állt, az eperjesieknek a kassaiakkal szőtt összeesküvése pedig titokban tovább folyt, abban a reményben, hogy Thököly felkeresi a törökök urát és a tőle kért segítséggel Eperjes visszafoglalására jön. Miután a törökök letartóztatták Thökölyt Váradon, Kassát pedig a németek visszafoglalták, az eperjesiek minden reményüket a munkácsiakba vetették, mert ez az erőd megmaradt a Thököly pártjának. Közben a félelmük is oszladozni kezdett: Thökölyt a törökök az Athname miatt nem tarthatják fogva, és ha most le is teperte őt a szerencse forgandósága, vitézsége a szokott fényben fog ragyogni, és rövidesen talpra fog állni újra. Az előző évben egy munkácsi jött hírnökként Eperjesre és közölte, hogy Thököly sértetlen, a törökök új méltósággal ruházták fel, mert vezír-i rangra emelték és a következő évre igen erős török és tatár csapatokat rendeltek neki segítségül. Ezekkel a csapatokkal meg fogja bosszulni és fel fogja szabadítani őket. Ezenfelül a törökök Nagyura Thökölynének egy tündöklő ruhát küldött ajándékba, mert Munkácsot Carafa ellen bátran és állhatatosan megvédelmezte. Ez a hír ismét lelket öntött az eperjesiekbe. Majd Thökölyné udvarából emberek mennek, mintha csak Szentjóra igyekeznének, Váradra Thökölyhez, onnan pedig visszatérnek Munkácsra. Ezek után pecsétes levelekből kiderül, hogy Thököly visszaérkezésének alkalmából felkelést tervelték ki, amelynek folyamán a város német őrseit leölik és a várost neki átadják.

Megparancsolja, hogy a gyanúsítottakat azonnal tartóztassák le, ugyanakkor a császárt értesíti a dologról.^a Úgy véli, hogy a törvényszéki eljárást Eperjesen kell lefolytatni. Bécsben ugyanis sokkal nehezebb a bűnösök nyomára akadni és még nehezebb onnan elfogatni őket. Míg Eperjesen szemük előtt vannak az emberek: tudomást lehet szerezni jellemükről, szándékaikról, terveikről, szokásaikról, esetleges búvóhelyeikről, és ezáltal a késedelem veszélyét el lehet kerülni.

^a Ex lib. epist. Caraphaei ad Caesarem, ep. 46.

Miután a Szenátus ezt a határozatot elfogadta, a császár inti Carafát,^b hogy a vizsgálatot a magyar törvények szerint folytassa; a máskor elkövetett botlásokért adott császári kegyelmet lelkiismeretesen tartsa tiszteltben, és éppen ezért igen körültekintően vizsgálja ki, hogy azután vétettek-e ismét az állam ellen, miután már egyszer bocsánatot nyertek. Aki már előzőleg is bűnös volt, aljasságáért kínzással bűnhődjék. A Lex Majestatis-t ne csak a jog szerint, hanem a szokások szerint is alkalmazza. Ebből mindenki meg fogja érteni, hogy semmit sem intéztek elhamarkodottan ennek a nagyon súlyos bűnesetnek a törvényszéki tárgyalásában, amelynek a büntetése még a halottakat is gyalázattal, az ártatlan utódokat pedig nyomorral sújtja. Tehát: amilyen súlyos a büntett, olyan súlyos bizonyítékokkal kell nagyon lelkiismeretesen megvilágítani.

Miután a vizsgálatot komolyan és nagy igyekezettel lefolytatta, Carafa ennek az összeesküvésnek messzire szétágazó terveit és igen súlyos okait ismerte meg. Erről így ír a császárnak.^c Olyan széles körre kiterjedő összeesküvést fedezett fel, amely gyökerestől elpusztított volna mindent, ha ki nem tudódott volna és a császár hatalmas győzelmeinek híre meg nem fékezte volna. Ezért volt Thököly fennhézájó, ezért rendelkezett nagyobb erővel, mint azt a magánvagyonra megengedte volna, ezért tudott minden csel és veszedelem közepette is csodálatosan sértetlen maradni. Ezért fogadták annyiszor hálátlanul a császár kegyelmét és ezért üti fel minduntalan fenyegető fejét a hazaárulás. Keményen és kegyetlenül, szinte a törvényes eszközök ellenére nyomozott; értse meg a császár, hogy mekkora munkát kell a bűnösök kézrekerítésére fordítani, mert a magyarok titokban összetartanak és makacsul kitartanak célkitűzésük mellett, állandó félelemmel ijesztik a tanukat, hogy némák maradjanak. És, bár igen jól meggondolt bíróági eljárásokat alkalmazott és igen alaposan kidolgozta a titoktartásra kötelező eskü-formulákat, mégis ilyen nagyszabású dologról nem lehetett eléggé óvatosan tárgyalni; mert általában a bíróság tagjairól is elég súlyos gyanú terjedt el, amelyet hiába akartak elfojtani, hogy ők is az eléggé kiterjedt bűncselekmény részesei. Az is kiderült, hogy ez nem új összeesküvés, hanem nagyon is régi, amelyet időnkint a császárok győzelme szakított meg, vagy a császárok kegyelme egy időre visszaszorított. Már Ferdinándtól, az ő igen jó atyjától kezdve a mai napig állandóan nyesegették, de mindig újra hajtott; és nem úgy mint a mesebeli sárkánynak, amelynek ahányszor levágták a fejét, annyiszor új feje nőtt, hanem minden levágás után sokkal több feje lett. Úgy látszik ebben az összeesküvésben sokfajta ember egyesült, akik közül egyesek aranyat, mások tanácsokat, egyesek tekintélyt, mások csapatokat adtak, ismét mások pedig ezek szállítását és ellátását szolgáltatták; az összeesküvést titokban mindenki szította, a törökök ura pedig nyílt háborúval védelmezte. És a nagy külföldi támogatás mellett a legnagyobb támogatást otthonról kapták; a büntetlenséget. Így hát az összeesküvésről annyi, oly sokféle, különböző, homályos és előre nem sejthető dolgot tudott meg, hogy hatalmas köteteket írhatna tele velük, de nem meri ezeket a dolgokat írásra bízni. Egyszóval, azt forgatják a fejükben, hogy istentelen tervekkel a császár legszentebb életére törnek,

^b Ex lib. epist. Caesaris ad Caraphaeum, ep. 46.

^c Ex lib. epist. Caraphaei ad Caes. ep. 47, 48, 49, 50.

minden birodalmát és tartományát gyökerestől kipusztítják és borzalmas háborúval a keresztény nevet is eltörlik a föld színéről. De éppen a keresztény vallás tisztasága követeli, a birodalom vallásos érzelme sürgeti, hogy a szentségek meggyalázói és a birodalom felforgatói (ahányan csak vannak) elnyerjék méltó büntetésüket, és hogy ő olyan buzgó legyen a bűnösök megbüntetésében, amilyen buzgók ők voltak a Római Birodalom megdöntésében és a keresztény név eltörlésében. A császár szelidsége (bocsánat a szóért) haszontalanabb magánál a kegyetlenkedésnél is, mert mialatt a bűnösöket megmenti, az ártatlanoknak a vesztét okozza. Ugyanis rövid néhány éven belül ez az ocsmány gaztett ötször lett megbocsátva: Rabatta a hegyvidéken, Dunevaldius⁴⁵ Löcsén, Lotharingius⁴⁶ Pozsonyban, Schultius⁴⁷ Eperjesen, Caprara Kassán egyetlen embert sem büntetett meg. Sőt a császár végtelen kegyelme folytán e szörnyű gaztett bűnösei nemcsak büntetlenek maradtak, hanem kitüntetésekert kaptak és királyi bőkezűséggel megjutalmaztattak, mégis: semmivel sem lettek megbízhatóbbak. Mert örök baja ennek a birodalomnak a széthúzó pártoskodás, még magának a szentté avatott István királynak is sok baja volt a pártoskodókkal. Most végre elérkezett az ideje, hogy egyszer mindenkorra megszüntessük Magyarországon a viszálykodást és mind magának a birodalomnak, mind az örökös tartományoknak a belső biztonságot örökre biztosítsuk. Öneki most kedvez a hadiszerencse, a pártütőket ádáz gyűlölet emésztí, amiért majdnem sikerült kipusztítaniok az egész kereszténységet. Ezért a büntető eljárás legmagasabb fokát kell velük szemben alkalmazni, példásan igazságot szolgáltatni, a kincstárt vagyonelekbázásokkal feltölteni, hogy a tőlük kezdeményezett és pártolt háború őket magukat sújtsa. Közbülső megoldások teljesen haszontalanok, azokkal sem barátokat nyerni, sem az ellenségtől megszabadulni nem lehet. Ennek a nagy bűnnek a tudata a magyarok gyanús lelkéből soha sem fog teljesen kiveszni és pogány katonák, istentelen gonosztevők, külföldi polgárok, alacsony és előkelő származásúak, magánemberek és befolyásos személyek álnok lélekkel és szinte tébolyultan az egész országra kiterjedő bűnös üzemeket folytatnak. Ezért nem elég, hogy csupán egyetlen városban érje utól őket a büntetés, hanem bárhol is fognak el ilyeneket, azokon a helyeken kell példásan megbüntetni őket, másképp katonai helyőrségeink sosem lesznek biztonságban. Az alacsony sorsú tömeget testi fenytéssel, az előkelőket pedig valamelyik vezetőember megfédésével kell kötelességük megtartására szorítani. Ilyen keserű orvosságokat kell használni, és hogy ezeket bátran lehessen alkalmazni, a tartományt sok német katonával kell megerősíteni. A megérdemelt büntetéstől való félelem átjárja a bűnösök, valamint hozzátartozóik és barátaik szívét, és a félelem, hacsak félelemmel nem tartjuk kordában, a lehető legelső alkalommal még vadabbul és kegyetlenebbül tör ki: a mezőkön a nyájakat és a termést, a városokban pedig a még ennél is drágább dolgokat elpusztítják, mindent felgyújtanak, és ennek következtében a katonaság jövő évi zsoldját illetően igen nagy nehézségek támadnak. Hátulról fenyegetnek Várad, Eger, Munkács, amely eléggé hajlamos a lázadásra; és ha

⁴⁵ Dünwald János tábornok

⁴⁶ Lotharingiai Károly főparancsnok

⁴⁷ Schulz A. tábornok

esetleg a törökök jelentékeny sereget irányítanak oda, könnyen olyan mozgalom indul meg, amely szükségszerűen magával ragad, amelynek ellenállni nem lehet. A lázadók pedig azt a látszatot kelthetik, hogy kénytelenek voltak Thökölyhez pártolni, minthogy a császár nem védte meg őket. Még kell érteni, hogy ő igen gyűlöletes dolgot cselekszik, akinek senki sem segít az általános félelem miatt se tettel, se tanáccsal. Tehát kéri a császárt, hogy a legtekintélyesebb és legbátrabb, a császár iránti hűségben kipróbált és a törvénykezésben igen járatos férfiak közül egyet, Kinskit⁴⁸ vagy Strattmann⁴⁹ küldje el, hogy segítségére legyen. Végül azt is tekintetbe kell venni, hogy ellene elkeseredett gyűlölettel fognak acsarkodni, szörnyű ellenségeskedések és veszélyes merényletek fognak ellene irányulni, ha a császár és az állam ezeket a dolgokat büntetlenül eltűri.

Közben az eperjesiek közül tíz előkelő vádlottat és a köznépből is nagyszámú elítéltet kivégeztetett, az előbbieket lefejezéssel, az utóbbiakat akasztással, azt gondolva, hogy törvénytiszteletet az emberekben rövid és kemény példákkal kell felkelteni. És hogy a félelmet fokozza, nem engedte meg, hogy a gyászos emelvényt lebontsák.

Emiatt azután elkeseredetten kezdtek panaszkodni, hogy Carafa vérszomjas ember, a törvényekben járatlan létére ő elnökölt a bíróságban, ahol semmibe véve a hazai törvényeket szóban a Lex Majestatis-t hajtja végre, valójában azonban a személyes gyűlöletét engedi borzalmas kegyetlenséggel tombolni, bármilyen alaptalan hírt is beigazolt bizonyítéknak vesz, bármilyen gyanút a bűn elkövetésével azonosít, a magyarok nemes vérét a birkák hitvány vérével tartja egyenlőnek, és az otromba vérpádot mint valami dicső tett diadalemlékét, az örökkévalóság számára emeltette. Kéri tehát a császárt, hogy azt bontassa le és a törvényszék élére valaki mást, igazságszeretőbb és pártatlanabb embert állítson.

A császár, minthogy lelkiülete a megbocsátásra és a kíméletre hajlott, azt írta vissza, hogy kéréseik nem lesznek hiábavalók, s ugyanakkor Carafát is inti levelében:^d nem fér össze az ő elnéző természetével, hogy minden elítélt lázadót megbüntessenek.⁵⁰ Tehát a gyászos emelvényt bontsa le, a törvényszéki vizsgálatokon ezután szelidebben járjon el; a császár ugyanis kivételes kegyelmet szándékozik gyakorolni, mert elhatározta, hogy Pozsonyban királyválasztó gyűlést hív össze, hogy azon fiát, Józsefet Magyarország királyává válasszák, és ezen a gyűlésen széleskörű közkegyelmet fog adni erre a bűnre.

Carafát ezután keserű bosszúság éri, mert megtudta, hogy a magyarok mindenütt Carafa tirrannizmusáról, a királyság erkölcsi lejáratásáról szónokolnak, ő pedig meg van akadályozva abban, hogy a súlyos vádak alól tisztázhassa magát. Azt követelte, hogy tartóztassák le azokat, aki-

^d Ex lib, epist. Caesaris ad Caraphaeum, ep. 53.

⁴⁸ Kinsky Franz Ulrich Csehország főkancellárja.

⁴⁹ Strattmann Theodor Athlet Heirich, a nagyhatalmú udvari kancellár

⁵⁰ Ezzel szemben Angyal D. a Kriegsregistratur 375. köt.-ből idézi (i. m. II. 177 l. 4 jegyz.) a Carafának küldött következő hivatalos utasítást: „weillen die meisten Delinquenten schon öfters die Kais. Grand misbraucht haben, also werden die von ihm als in capite commandierenden Generalen wieder Sie in flagranti geführte execution ratificirt, und die fernere Execution überlassen, um diesen Ubel per poemam in paucos et terrorem in multos radicitus abzuheffen”.

ken keresztül a törvényszéken történt dolgok kiszivároghattak, mégis eddig még senki nem érezte magán bilincseit. Hevesen sürgette, hogy Kinskit vagy Strattmannt adják mellé segítségül, de kettőjük közül egyiket sem, sem pedig valaki mást, aki tekintélyes, megbízható és a jogban jártas, nem küldtek. Ő maga ezzel a vizsgálattal ellenséges hangulatot keltett maga ellen, a külföldiek előtt is az igazságtalanság és kegyetlenség rúg bélyegét sütötték rá, mindenki előtt gonosz és gyűlölt lett.

Mindezekről Kinskinék írja,^e hogy az összeesküvések körülményeiből az emberek általában csak azt hiszik el, ami gonosztett. Ennek következtében az igazságtalanság és kegyetlenség vádjának lángja csapott fel vele szemben. Az igaz embernek azonban, aki biztonságban érezhette magát az ellenség között, nem ajánlatos a gyűlölettől lángoló közt tartózkodni. Éppen ezért azt az elkeseredett elhatározást forgatja a fejében, hogy amikor a katonák téli táborba vonulnak, kilép a császári szolgálatból és a magánéletbe vonul vissza. Most azonban azon habozik, hogy amikor egyrészt nincs kedvére a bőséges fizetés, a magas tisztségeket, a katonai főparancsnokságot — amelyeket a császár különös kegye juttatott neki — magától eldobni, másrészt ugyanakkor a császár kegyének jóhírére is szeretné öregbiteni. Ha ugyanis megtenné, hogy minderről lemondana, akkor a legádázabb gyanút keltené fel maga ellen, mindenki azt mondaná, hogy gaztettet követett el és emiatt méltán esett ki a legkegyelmesebb uralkodó kegyéből. Kinski erre így válaszolt:^f a császár őt mint igen használható és igen kedves emberét tartja számon, és a legfőbb gondját képezi Carafa személyes biztonsága. De a születésénél fogva igen kegyes lelkű Uralkodó előtt többet érnek a jóindulatú tanácsok. Ne helyezze rosszindulatúan előtérbe a király által mérsékelt szigorúságát, amiből valakinek öllene irányuló még súlyosabb bosszúja eredne. Gyakran az egész birodalom terhét viselik és még sokkal súlyosabb dolgokat is elviselnének azok, akik méltósággal és szép szóval a királyoknál a legtöbbet tudják elérni. És ne hamarkodjon el semmit, mert gyakran sok dolog, amit a túlbuzgóság tévútra sodor, önként és önmagától eljut a helyes megoldásához, amit a dolgok természete mutat.

Rövid idő múltán a császár a méltóságok bőségével halmozza el Carafát, mert „Summus belli Legatus”^g-nak nevezi ki, és megparancsolja, hogy a csapatokat adja át Wallisius^h vezérnek (mert közeledett már a sereg számbavételének ideje). Ő maga Eperjesen maradjon a legfőbb hatalommal rendelkezvén Felső-Magyarország erődítményei, várai, helyőrségei felett.

Carafa igen hálás a császárnak a kapott tisztségekért, de rossz néven veszi, hogy az arcvonaltól és a harctértől eltiltották; nem fognak ugyanis hiányozni, mondta, akik majd kinevetik őt, mint a téli táborok főparancsnokát, a katonaköpenyes bírót, aki csak arra jó, hogy a hadiadókat keservesen összekaparja és kegyetlenül bíraskodják. Rangjának ezek az eltorzításai a császár füléig is eljutottak és az egész birodalomban elterjednek.

^e Ex lib. Caraphaei ad Kinkium, ep. 86.

^f Ex libro Epistolarum Kinskii ad Caraphaeum

^g Népnyelven most „Maresciallo di campo”-nak hívják

^h Wallis tábornok, akit a császár eredetileg a vizsgálat lefolytatásával megbízott, de aki lemondott a feladat teljesítéséről. L. Gömöry Pogány i. m. 115. l.

A császár erre azt írja neki,^h hogy ő megérti, hogy számára bántó a rendelkezés, hogy Eperjesen maradjon, ő, akit tehetsége és bátorsága katonai tettekre sarkall; és maga is azt szeretné, ha ő inkább a harcmezőn, mint az árnyékban működne, minthogy eddig csak keveseket ismert, akik a katonai tudományban annyira kitűnnének, mint ő. De minthogy nincs más, akire a felső-magyarországi nehéz ügyeket nyugodt lélekkel rábízhatná, tudja, hogy Carafa ezt a polgári megbízatást is éppúgy fogja tekinteni, mintha valami óriási jelentőségű ügyet kellene háborúval megoldania. Az állampolgári becsület megítélése az Uralkodóra tartozik, ő pedig kijelenti, hogy Carafa az állam érdekében kiváló szolgálatokat végezett. Ezért a gúnyolódókkal munkája gyümölcsét állítsa szembe és folytassa továbbra is az állam szolgálatát. Ő ugyanis mindig mellette fog állni és hatalmas kezével a jövőben bárki ellen is meg fogja védelmezni.⁵²

A Vico által tárgyilagosan előterjesztett levelekből több fontos körülmény tűnik ki: A jelentettnél sokkal kiterjedtebb az összeesküvés, de ezt nem lehet papirosra bízni. Célzás ez a Thököly-pártisággal gyanúsítható főurakra, élükön a nádorral és a katonai vezetésben előtérbe kerülő olyan áramlatra, mely azt vallja, hogy a török elleni küzdelem igazi harctere a Délvidék és nem a Felföld, mert a legyőzendő hatalom első sorban a szultán, s nem Thököly.

A Szent Jób-i siker után Carafa a Thököly-mozgalom teljes katonai összezúzásának dicsőségére vágyik. A Dietrichsteinnek írott levelekben őszintén tárulkozik ki. Eger elfoglalását tervezi a következő lépésnek mégpedig úgy, hogy a költségekről maga gondoskodna. De a hadi tanács megkötö a kezét,⁵³ nem bocsátja rendelkezésére a megígért csapatokat, s ő gyakori felfortyanásainak egyikében a hadjárat végét óhajtja: „hogy az udvarba jöhessenek és megmondhassam a magam véleményét, mert ilyen viszonyok közt nem szolgálhatok tovább”. Majd másra bízzák, aki drágábban végzi el a feladatot, ő meg a kuli szerepét játszhatja. De télire már nem vállalja a feladatot, írja akkor is, amikor egy megbízottja, kit egy hónappal később, ugyanez ügy előmozdítására küldött Bécsbe, dolga végezetlen tér vissza.⁵⁴ Maga megy a császárvárosba; felpanaszolja, hogy a munkácsiak konokul ki-kicsapnak és felgyújtanak falvakat. Igéretet is kap arra, hogy elküldik hozzá Tüzes Gábort, hogy Eger és Várad bombázását előkészítsék, de a haditanács elnöke, a Badeni örgróf és Rabatta főhadbiztos közötti feszült viszony miatt fél, hogy az egész elmarad.⁵⁵ Pedig Eger elfoglalását Bonvisi kardinális pápai legátus is támogatja. Végre megérkezik Tüzes Gábor, akit a sáros utak tartottak vissza a tűzéség szállításában. De Eger bombázását a császár letiltja. Az udvari emberek akarják hát Bécsből kiválasztani az alkalmas időpontot? „Dio lo perdoni a chi l'ha impedito!”⁵⁶ Az a keserűség, hogy benne a hadvezérek — nagyrészt birodalmi hercegek — nem akarják azt a kitűnően

^h Ex. lib. epist. Caesaris ad Caraphaeum, ep. 56.

⁵² II. könyv 6. fej. 188–202. l.

⁵³ Történelmi tár 1895. 600. l.

⁵⁴ 1686 júl. 19. Uo. 600–602 l.

⁵⁵ 1686 dec. 28. Uo. 603–604. l.

⁵⁶ 1697. ápr. 7. Tört. Tár 1896 26. l.

képzett katonát és hadvezért elismerni, akinek ő magát tartja, élete végéig el fogja kísérni.

Carafa, úgy a Vico által közölt írásokban, mint a Dietrichstein-levelekben állandóan panaszkodik Lipót császár elnéző, kegyes természete és az udvar intrikái miatt.⁵⁷ Acsády Ignác kiemeli, hogy „az uralkodó egyéniségének és környezetének ismerete nélkül meg sem érthető a politika, melyet 1670 után Magyarország iránt követett”.⁵⁸ Lipót császár szórakozást, zenét, kártyát, vadászatot kedvelő férfi volt, „aki nem vágyott önállóságra, a saját esze után indulni nem akart...” Mindent minisztereire hagyott, akikre abszolutisztikus elveinek végrehajtását bízta. Két fronton kellett küzdenie: a franciák és a török ellen. Az ezzel járó erőmegosztás két pártra osztotta tanácsadóit.⁵⁹ Az egyik oldalon állott legbizalmasabb embere, gróf Theodor Heinrich Strattmann, a másikon ellenlábasa Ulrich Kinsky gróf, a cseh Kamara kancellára.⁶⁰ Carafa Kinsky és Dietrichstein főkamrás udvari pártjához tartozott.⁶¹ A császár magyarországi elnyomó politikáját azonban főleg Kollonich Leopold kalocsai érsek irányította.⁶² A jezsuita Neinhard, Lipót egykori nevelője, kíméletlen vallási rajongást csepegtetett a császár lelkébe,⁶³ melyhez élete végéig hű maradt. Elhatározó cselekedetei előtt mindig jezsuita gyóntatójának a tanácsát kérte ki.⁶⁴ Kollonich és a császár jezsuita környezete egyrészt a török elleni hadjáratnak, másrészt a Thököly táborába tömörült, vallásszabadságukért küzdő luteránusok kíméletlen üldözésének és kiirtásának voltak a követelői. A Thököly ellen való harc Carafa szerint egyet jelentett a keresztény nyugalom védelmével a török ellen és a katolicizmus védelmével a vallási újítók „eretnekségé”-vel szemben. Dietrichsteinnek írott levelében kiemeli, hogy az általa letartóztatottak és kivégzettek között egyetlen katolikus sincsen.

A rekatolizáció szövetséget kötött a XIV. Lajos példájára Bécsben is eluralkodó abszolutisztikus kormányzási módszerekkel, melyek jegyében Európa-szerte vérfürdőket rendeztek, 1567-ben Alba hercege (Alvarez de Toledo) II. Fülöp spanyol király nevében csaknem 20 000 németalföldi szabadságharcost végeztet ki summás bírósági ítélettel, s 1580-ban ugyan-

⁵⁷ A XVII. századi államrezon főtekinvélye, Giovanni Botero azt írja, hogy a fejedelmek közt „nella prima classe mettiamo quelle virtù, che sono totalmente volte a beneficiare, quale è l'umanità, la cortesia, la clemenza, e le altre che possiamo tutte ridurre alla Giustizia e alla Liberalità Botero, *Della ragione di Stato*. Venezia, 1589. 22. l.)

⁵⁸ Acsády Ignác i. m. 296–297. l.

⁵⁹ U. o. 479. l.

⁶⁰ Cornaro velencei követ ezt írja róla: „Il conte Chinski è soggetto di grande virtù, letteratura ed intelligenza; il più capace ad influir nella direzione del governo... emulo e opposto a Strattmann...” Arneth, i. m. 454. l.

⁶¹ Arneth, i. m. 37, 55–56. l.

⁶² Bethlen Miklós, *Önéletírása*. Budapest, 1955. II. köt. 368. l.

⁶³ Szilágyi Sándor, *Zrinyi Péter és társai ligája, s a rendkívüli törvényszék*. Lipcse, 1867.

⁶⁴ „La religione procura di mantener gli Stati coll'aiuto soprannaturale della grazia di Dio... Per lo che sarebbe necessario, che il Principe non mettesse cosa nessuna in deliberatione nel consiglio di Stato, che non fosse prima ventilata in un consiglio di coscienza, nel quale intervenissero Dottori eccellenti di teologia e in ragione canonica; perchè altrimenti caricherà la coscienza sua, e farà delle cose, che bisognerà poi disfare, se non vorrà dannare l'anima sua e de' successori” Botero i. m. 89–91. l.

így jár el Portugáliában. 1572 augusztus 23—24-én éjszaka Medici Katalin, fiának, IX. Károly francia királynak hozzájárulásával, Valois Margit hercegnő és a hugenotta Bourbon Henrik esküvőjére összegyűlt hugenották közt rettenetes kegyetlenséggel 2000 embert öletett meg, köztük vezetőjüket, Coligny admirálist. Az analógia e politikai büntettek és az eperjesi vértörvényszék működése közt nem is került el a kortársak figyelmét. „Így a protestáns Magyarországnak is megvolt a maga vérnásza és a maga Albája; így a spanyol inkvizíció módjára bántak egy szabad néppel, mely — alkotmányához ragaszkodva — a szolgaság bilincsit utálattal viselte” írja Rezik János, az eperjesi luteránus főiskola igazgatója.⁶⁵ Toll Jakab 1687-i magyarországi utazásában (Amsterdam 1700) a császári seregek garázdálkodását szintén az Alba herceg spanyol csapataiéhoz hasonlítja Németalföldön.⁶⁶

A XVII. század Machiavelli-ellenes, de nem szűnik meg a hitigazság és vallásegység „ragione di stato”-ja mögé rejteni a fejedelem abszolutisztikus és egyéni érdekeit. Carafa a vizsgálati eljárás során büntetlenséget ígért azoknak, akik katolikus hitre térnek. Igaz, hogy szavát azután nem tartja meg, de Rezik megjegyzi: „Manapság ez már csak így van. Lehet valaki rebellis, tolvaj, gyilkos, amint megtagadja luteránus vallását, nem kell többé semmitől sem félnie”.⁶⁷

Giovanni Botero, a machiavellii államvezetés művészetének jezsuita átértékelője *Della Ration di Stato* című művében (Venezia 1589) azt vallja, hogy a keresztény világnak „első ellensége a mohamedán, a második a protestánsok, akik bárhol megjelennek háborút hoznak béke helyet... Végtelen örűtség bennük bízni az államvezetés szempontjából... Hiú ígéretésekkel ezek hozták a törököt a keresztény fejedelmek nyakára. A lelkiismereti-, sőt, nyelvi szabadság hirdetésével könnyen magukhoz csábítják a népet...” Ha jó iskolák és papok útján nem sikerül őket megtéríteni és a fejedelem uralmának megnyerni, „meg kell őket abban akadályozni, hogy pártot üthessenek”.⁶⁸ A ravaszság, bizalmatlanság, igazság színlelése szerinte is a jó fejedelem jellemvonásaihoz kell hogy tartozzzék. S dicséri a Habsburg-házat bölcs fejedelmeiért és jámborságukért, mert az egyház érdekeivel való egység nagy ereje egy fejedelemnek. A jó „ragion di stato” azonos a lelkiismeret által diktált „ragion di conscienza”-val. Igaz, hogy ezt meg a valóságban gyakran a „ragion d'interesse”, az egyéni érdek irányítja, de ennek fednie kellene mindig a vallás érdekét.⁶⁹

Botero műve rendkívüli olvasottságnak örvendett a maga korában. Valerio Castiglione ötven maximába sűrítette tanítását Vittorio Emanuele piemonti herceg számára 1628-ban „Statista regnante” címen.⁷⁰ Manzoni a XVII. század mély tanulmányozásán alapuló regényében, az *I promessi sposi*-ban ezt a könyvet dicsérteti fel, némileg ironikusan, Don Ferrante-

⁶⁵ I. m. Magazin für Geschichte 219. 1.

⁶⁶ Uo. 57. 1.

⁶⁷ Uo. 122. 1.

⁶⁸ V. könyv „Degli infedeli e heretici” i. m. 139—143. 1.

⁶⁹ A Belloni, *Il seicento, Storia letteraria d'Italia*, Vallardi, Milano 1929, 464—477. 1. Friedrich Meinecke, *Die Idee der Staatsraison in der neueren Geschichte* 3. Aufl. München, 1929. 84—85. 1.

⁷⁰ Belloni, i. m. 467. 1.

val, akinek házába Lucia vetődik (XXVII fej.). Don Ferrante Machiavelli-ről azt tartja, hogy „mariolo si . . . , ma profondo”, Boteroról, hogy „galantuomo ma acuto”, Castiglioneról — „kinek könyvét a legkiválóbb irodalmárok versenyt dicsérték” — hogy „benne megtalálható minden ravaszság a megismerés és minden erény a követés céljából.” S ha csak azokat a munkákat is vesszük számba, melyek címükben hordják a „ragion di stato” kifejezést,⁷¹ meggyőződünk az egykorú Boccacini ama híradásának igazságáról, hogy még az olasz zsákhordók is a piacon erről a témáról vitatkoztak.⁷²

Ő, aki életét pápai szolgálatban töltötte, köztársasági érzelmei miatt Velencébe költözött, hogy megmondhassa őszinte véleményét a fejedelmekről. „Az érdek mozgatja a fejedelmek nyelvét, nem az igazság és a köz szeretete”, írja,⁷³ s Boteronak meg követőinek hipokrizisét egy szatirikus parnasszusi jelenetben gúnyolja ki: A legnagyobb fejedelmek kérik Apollót, tettesse a Parnasszus könyvtárába az újonnan megjelent „Ragion di Stato”-t. Apolló megvizsgáltatja az esetet cenzoraival, s ezek azt jelentik, hogy a Ragion di Stato fogalmának meghatározása pompásan megfelel a fejedelmek képmutatásának, mert „ravaszul és talán épp a fejedelmek által megvesztegetve az egész politikát illető definíciót alkalmazta rája”, mondván, hogy „a ragion di Stato ama eszközöknek ismerete, melyek alkalmasak egy állam megalapítására, fenntartására és gyarapítására. Ezzel az aranyfüsttel bevont körülírással jó dolognak igyekezett feltüntetni mások előtt azt az államérdeket, melyet az inkább tudós és istenfélő, semmint fejedelmekbe szerelmes férfiak őszintén a sátán törvényének vallottak”. Apolló erre kizárja a művet a Parnasszus könyvtárából, s mikor XII. Lajos jön hozzá fellebbezéssel ítélete ellen, a francia király saját cselekvési módjából olvas rá példát az államérdek mögé rejtőző erkölcsöt és vallást tagadó viselkedésre.⁷⁴ Machiavellinek és nyilván XVII. századi követőinek is Apolló csak azt veti szemükre, hogy a vakon született népet akarják felvilágosítani,⁷⁵ s hogy akarva vagy akaratlanul a történetírók fejedelme, Tacitus által felfedezett ama szemüveget, mellyel a hatalom birtokosainak titkos életébe pillanthatni, vele visszaélők orrára akarják illeszteni. Osztja ugyanis a XVII. századi „taci-tizmus” ama felfogását, hogy csak a tudatlan ember gyönyörködik Livius különleges eseményeket, ütközeteket, hódításokat, győzelmeket tárgyaló elbeszélésein. Aki politikai tanítások mézét akarja a történelemből szívni, az folyamodjék Tacitushoz.⁷⁶

Lipót udvarának államférfiai ezeket a „ragion di stato” körüli vitákat jól ismerték, annál is inkább, mert 1630-tól azok német területen is erősen elterjedtek. Borislav Chemnitz 1640 táján antihabsburg éllel adja

⁷¹ A. Cannonchiero, *Dell'introduzione alla ragion di Stato*, 1614; F. Benavventura, *Della ragion di stato*, 1623; L. Zuccoli, *Dissertatio de ratione status*, 1625; G. Zinano, *Della ragione degli stati*, 1626; *Della ragion di stato*, 1627; Sc. Chiaramonti, *Della ragione di stato* 1635. Valamennyi a fogalom logikailag és erkölcsileg kielégítő meghatározását keresi (l. Meinecke i. m. 149–153. l.).

⁷² Traiano Boccacini, *Regguagli di Parnaso* 1612–13. (Sczittori d'Italia) Bari, 1910. I. köt. 315. l.

⁷³ Meinecke i. m. 93. l.

⁷⁴ *Regguagli di Parnaso*, II. cent. 87 ragg.

⁷⁵ I. cent. 89 ragg.

⁷⁶ Meinecke i. m. 96. l.

ki „*Dissertatio de ratione status in imperio romanico-germanico*” című művét, s a harminc éves háború után az ilyen olvasmány igen kapóssá vált. Különösen Clapmarus 1605-i „*De arcanis rerum publicarum libri VI*” lett tág körben ismertté, mely nyíltan kimondja, hogy a *ragione di stato* nem egyéb, mint egy „*jus dominationis*”, mely a fejedelmet feljogosítja, hogy a „*bonum publicum*” érdekeiben túl tegye magát a „*jus comune seu ordinarium*”-on.⁷⁷

Rezik bizonyos abban hogy az eperjesi halálos ítéletek nemcsak az udvar előzetes tudomásával, de jóváhagyásával, sőt parancsára történtek.⁷⁸ Jogosságuk tagadására hivatkozik a bajor származású upsalai, majd strassburgi egyetemi tanárnak, Johann Heinrich Böclernek, aki Lipót elődjétől, III. Ferdinánd császártól tanácsosi és örgrófi rangot nyert,⁷⁹ *Characteres politices Velliani* című munkájára.⁸⁰ Az megmondja, milyen esetekben lehet rendkívüli bíróságra bízni egy ügy kivizsgálását, s akkor is csak „becsületes, feltétlenül szavahihető tanúk okmányokkal alátámasztott bizonyítékai alapján lehet ítélni”. Carafa eljárása mindezzel ellenkezett. Jellemző az is, amit a nápolyi Filamondo ír Carafáról egy évvel halála után: „Karját nyújtotta egy olyan tethhez, melytől megremegett volna minden más miniszternek nemcsak keze, de gondolata is és akkor értesítve csak róla a császárt, mikor már végrehajtotta az öldöklést, mert — szükségesnek ítélve ily nagy tűzvész eloltására sok vér ontását — meg akarta tőle kimélni Lipót születésénél fogva szelid természetét”.⁸¹

Ha valóban így volt, a Kinsky-párt választása a megfelelő emberre esett. Carafa szerette magát Magyarország Attilájának nevezni, olyan kijelentést is tulajdonítottak neki, ha testének valamely erecskéjéről úgy tudná, hogy vonzódik a magyarsághoz, kimetszené és tűzre vetné.⁸² A kihallgatásokon ravasz kérdésekkel igyekezett maga is a vádlottakat zavarba hozni,⁸³ s kész volt a kardot kiragadni a hóhér kezéből, hogy maga sújtsa a vádlott felé megfélemlítésére.⁸⁴ Vico is említi (i. m. 303 l.), hogy az volt a híre, akár jó szerével, akár kényszerrel, de engedelmeskedni kell neki. Ha szigora és erélye a szükséges korlátok közt érvényesült, az ő magyarországi csapatának fegyelme látta hasznát, mit Bethlen Miklós dicsérően említ.⁸⁵ Hogy azután mi irandó a valóság, s mi a gyűlölet számlájára abból, hogy a vádlottak feleségei által küldött váltságdíjak és ajánlékok minden vizontszolgáltatás nélkül tűntek el a kezén; hogy felesége szállásuknak, a Medveczky-háznak az ablakából nézte volna végig a kivégzéseket és megtapsolta a hóhér egy-egy jól sikerült hozzávágását a lefejezendőhöz, az aligha megállapítható.⁸⁶

⁷⁷ Meinecke 164—165. l.

⁷⁸ *Rezik Magazin für Geschichte* i. m. 178. l.

⁷⁹ *Allgemeine deutsche Biographie*. Leipzig, 1875. II. köt. 792—793. l.

⁸⁰ Argenterati, 1642 Cap. V. n. 9. *Rezik* i. m. 180—181. l.

⁸¹ Id. B. Croce i. m. 255. l.

⁸² *Rezik A Gömör-Pogány kiad.* 85—85. l.

⁸³ Uo. 80—82. l.

⁸⁴ *Magazin für Geschichte* i. m. 9. l. egy névtelen szerző elbeszéléséből.

⁸⁵ I. m. I. köt. 369. l.

⁸⁶ Bécsi házára szénfelírták, hogy az a magyarok könnyeiből épült. Azt beszéltek róla, hogy halála óráján a lelkiismeretfurdalás és örület „Eperjes, Eperjes!” ordítása hallatszott ki betegszobájából (*Rezik Magazin für Geschichte* i. m. 283—286. l.) Szirmai István gr. 10—12 öles vásznon megfestette Carafát, amint az

Carafa azonban nem volt olyan bárdolatlanul műveletlen ember, milyennek Nicolini rajzolta.⁸⁷ Ismeretes, Vico milyen kitűnő ismerője volt Tacitusnak, mégis Carafa-életrajzában a neki tulajdonított hivatkozások a római történetíróra valóban Carafa tollából kerülhettek ki olykor, annál is inkább, mert a hivatkozott helyről és tárgyról Vico jegyzetben ad rendszeren felvilágosítást. Így a 232. l-on a Thököly-felkelés ellen a Történetek II. könyv 38. és köv. fejezetében leírt Galba-Otho-Vitellius összeesküvések gyászos egymásra következőseit említi.⁸⁸ Az Annales ama helyére hivatkozik a 496. l-on, hogy „a tribunok és centuriók gyakrabban tesznek kedvező, mint a valóságnak megfelelő jelentést”. De az már valószínűleg Vico leleménye, hogy Absalon Dánielnek beszédében, melyben Munkács áruló feladása után a császár pártjára való visszatérésének kimagyarázkodását egyenest a rómaiak hűségére térő Segestes Tacitusnál található mentegetőzéséből veszi át megfelelő névhelyettesítésekkel: „Nem első napja ez a rómaiak (a császár) iránti hűségemnek és kitartó ragaszkodásomnak. Mióta a dicsőült Augusztus polgárjoggal ajándékozott meg (Carafa kiszolgálójává lettem), barátaimat és ellenségeimet a ti érdekeitek szerint választottam, még pedig nem hazám iránti gyűlöletből —, mert hiszen az áruló azoknál is megvetésre talál, akikhez csatlakozik — hanem azért, mert meggyőződtem, hogy a rómaiaknak (osztrákoknak) és germánoknak (Erdélyieknek) egy az érdekük, s többet ér a béke, mint a háború...”⁸⁹

Carafa a békét ajánló Mehmed agához intézett beszédében maga is használja, persze Vico átírásában, a „civilis aequitas” kifejezést, mint a szerző jegyzetben megmagyaráz: „quod Itali eleganter dicunt Ration di stato”.⁹⁰ Erdélyre vonatkozó 1690-i emlékiratában is — melyre még viszsztatérünk — ismételten említi a „ration di Stato”-t, s hivatkozik egy „Politicus” nemrég megjelent híres munkájára.⁹¹ Aligha lehet kétséges, hogy Carafa előtt nem voltak ismeretlenek a Tacitus által tárgyalt császárok kegyetlenkedései, s hogy ne lett volna annak tudatában, hogy maga is egy „ration di stato” végrehajtója, amit kíméletlen kegyetlen természetével túl is teljesített.

Az udvarnak — Kinskyéknek — volt vele egy közelebbi és egy távolabbi céljuk. Hadvezéri tehetségénél többre becsülték erélyét a török

áruló Szent Iváni László épp ravasz arccal valamit sug a fülébe; körülötte a bírák és a kinzóeszközök. (Rezik u. o. 281–282. l.) halálakor gúnyos és megvető latin költemények keringtek az országban. (Uo. és Gömör-Pogány-kiad 131. l.) Papp M., i. m. II. 33. 41. l.

⁸⁷ Nicolini nem ismerte az általunk felhasznált Dietrichstein levelezést és okmányokat. Idézi Papp Miklós Carafáról szóló munkáját (Kolozsvár, 1870), de aligha láthatta, különben megemlékezett volna annak magyar forrásaiból vett Vicora való hivatkozásairól. (L. Fausto Nicolini, Cosimo Medici e A. Carafa i. cikk 3. l.) Azt a véleményét is, hogy Carafának fogalma sem volt Grotius jogi művéről megcáfolni látszik 1688 jan. 18-i levelében a természeti jogra történő hivatkozása.

⁸⁸ L. Csiky Kálmán ford. Tacitus fönnmaradt összes művei Budapest, 1903. II. köt. 76. l.

⁸⁹ Annales I. 58. Csiky G. ford. I. köt. 35. l.; Vico, i. m. 321. l.

⁹⁰ Vico i. m. 209. l.

⁹¹ Caraffas Projekt, wie Sebenbürgen unter K. K. österreichischer Devotion zu erhalten — an Kaiser Leopold vom Jahre 1690. Mitgeteilt von Andreas Gräser. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde N. F. I. Kronstadt, 1853. 166, 175, 176. l.

elleni háborúban működő hadsereg eltartására szükséges élelem és pénz előteremtésében, mire a főhadbiztos, Rabatta, kevésbé volt alkalmas. Már az előző évben kitűnő szolgálatot tett, mikor 480 000 forint sarcot hajtott be a debrecenieken. Az erőszakosan végrehajtottakról felvett jegyzőkönyvszerű névsor tele van ilyen megjegyzésekkel: „meghalt”, „sem él, sem hal”, „élete felől semmi reménység”.⁹² A debreceni és erdélyi követek panaszára Dietrichstein mérséklést javasol.⁹³ De Carafa azzal felel, hogy könyörgéssel nem lehet adót behajtani,⁹⁴ s a bécsi Generalkommissariat állandó követelésait igyekszik minden eszközzel kielégíteni.⁹⁵ A magyar porciókból a bajor sereg ellátását is várják tőle.⁹⁶ A császár kívánságára 3700 porció előteremtésére mindent elkövet.⁹⁷ S mikor febr. 21-én Dietrichsteinnel közli az általa „csodálatos módon” felfedezett eperjesi összeesküvést, melynek tagjai „mind luteránusok; olyanok, akik a múltban a lázadás fejei voltak és akik már sok ízben kegyelmet nyertek”, bejelenti egyben: „Credo che sarà una confiscazione che importerà qualche somma”. Dietrichsteint e szempont nem háborítja fel, csak azt jegyzi meg, hogy „az elrettentő példa, mi másokat a gonosztevéstől visszatart, hasznosabb mint minden pénz”.⁹⁸ De egy héttel később már megdicséri Carafát, hogy a bajor katonaság hátralékainak rendezéséről oly gyorsan intézkedett.⁹⁹ Carafa ezt még azzal az ígérettel is megtoldotta, hogy „egyéb szükségletekre egyéb eszközöket fog előteremteni”.¹⁰⁰ Május 14-én közli, hogy valamennyi ezredet az utolsó garasig kifizette a kamarának minden segítsége nélkül, s hogy a bajorok hátralékának megküldésével „igyekezett az örökös tartományok terhén könnyíteni”.¹⁰¹ Reméli, hogy a fejedelem meg lesz vele elégedve. A két dolog közt nehéz fel nem fedezni az összefüggést, mi tacitusi szemüvegen keresztül nézve nem mondható példátlanoknak.

Az udvar távolabbi szándékaira is ad némi felvilágosítást Vico előadásának a Dietrichstein-levelezéssel való összevetése. Carafa megküldte a főkamarásnak március 3-án az aznap Zimmermann Zsigmond, Rauscher Gáspár, Keczer András és Baranyai Ferenc ellen hozott halálos ítélet másolatát,¹⁰² melyből nyilvánvaló volt, hogy az semmi tárgyi bizonyítékra nem támaszkodhat. A későbbiekben maga Carafa szükségesnek tartotta Weber Frigyes eperjesi jegyző és Szentiváni László nyilatkozataival iga-

⁹² Századok., 1876 584–586. 1.

⁹³ 1686 márc. 7 „was nun für Ungarn über die Möglichkeit nit zu erhalten sein wird, mues anderwertig verschafft werden, so ist notwendig das solches das General Commissariat von hieraus verschaffe.” *Tört. tár* 1895. 597. 1.

⁹⁴ *Uo.* márc. 28. 598. 1.

⁹⁵ 1686 dec. 28: Io però dal canto mio non mancherò di far quanto humanamente potrò per metter assieme le due Millioni, ho di bisogno per il mantenimento delle truppe assignatemi. *Tört. tár* 1895. 603. 1.

⁹⁶ *Uo.* jan 12. 605. 1.

⁹⁷ Jan. 22, *uo.* 605–606: „S. M. Ces. si degni clementemente darmi il tempo che spero di torvar il modo acciò li Bavaresi siano soddisfatti”

⁹⁸ Márc. 13. *Uo.* 612. 1. — A birtokkonfiskációt katonasága eltartására Thököly is jól ismeri. Angyal D., i. m. II, 90. 1.

⁹⁹ „Dictum, factum”, man hat es kaum vom Mossz. begehrt, so haben sie es schon vollzogen *Tört. tár* 1896. 25. 1.

¹⁰⁰ Márc. 13. *Tört. tár* 1895. 612. 1.

¹⁰¹ *Uo.* 1896. 26–28. 1.

¹⁰² *Tört. tár* 1895 609–611. 1.

zolni magát.¹⁰³ Mégis Dietrichstein — akit a velencei követ úgy jellemez, mint „sogetto di bontà e di integerissimi costumi”¹⁰⁴ — teljesen helyben hagyja eljárását: „dass Laster ist also gross, dass es nit genugsam gestrafft werden kann”, mit Carafa köszönettel nyugtáz.¹⁰⁵ Carafa tudatában van annak, hogy gyűlöletes munkát végez és kéri a királyt, hogy a Kancellárok egyikét, Strattmannt vagy Kinskyt küldje Eperjesre a vizsgálatok folytatására, de Bécs őrizkedett attól, hogy az ügybe beleavatkozzék.

Dietrichstein még biztatja is: „Dergleichen Exempl so geschwind geschehen, machen guten Effekt und halten vill ab, von dergleichen Conspirationen”¹⁰⁶

Dietrichstein, Kinsky, Strattmann jól tudták, hogy a császár még az évben Pozsonyban országgyűlést akar összehívni és a rendek szabad választási jogának megszüntetésével fiát, Józsefet az örökösödés jogán királynak akarja elismertetni. Egyben a nemességet le akarja mondítani az Aranybúllában biztosított ellenállási jogáról. Ezt és a bécsi abszolutizmusnak Magyarországra való kiterjesztését csak megfélemlítéssel lehetett elérni. Viszont, amint ez biztosítottnak látszott, az eperjesi per leállítása,¹⁰⁷ minden ódiumnak Carafára hárítása, a királyi kegyelem kilátásba helyezése: a fejedelem iránt a rokonszenvet volt hivatva kelteni. A pozsonyi országgyűlésen a kivégzettek özvegyei sorra járnak I. Lipót elé, aki sajnálkozik, segélyt utaltat ki nekik. A rendek felháborodottan tiltakoznak az eperjesi vértörvényszék ellen, s megszüntetését követelik. Az első válasz: megszüntetni nem, csak felfüggeszteni lehet.¹⁰⁸ Azután egy kassai bizottság neveztetik ki, a kivégzettek bűnössége tárgyában való döntésre. Ez mindjárt olyan határozatot hoz, hogy fejesztés terhe mellett senki se merje őket ártatlanoknak vallani.¹⁰⁹ Megyeri Gábor sárosi követ, aki a Carafa bíróság tagja volt, azzal védekezik, hogy a perben „minden a generális szándékából és akaratából történt”.¹¹⁰ Kipattan, hogy Carafa magát a nádort és Hermann badeni örgrófot is bele akarja keverni az ügybe. Thököly két régi bizalmasát és fontos követségekben képviselőjét a szultánnál és Bécsben, Garamszögi Gétzi Istvánt és Pethenády Györgyöt, kiket elfogatott és megvesztegetéssel ellenük való tanúskodásra bírt rá, készült felhasználni e célra. Erre Hermann örgróf nagybátyja, badeni Lajos Vilmos altábornagy, a „Türken Louis”, tiltakozik novemberben a császárnál az alaptalan gyanúsítás ellen,¹¹¹ ami végre az eperjesi törvényszék megszüntetését eredményezi, annál is inkább, mert közben január 14-én Zrinyi Ilona feladta már Munkács várát Carafának és a rendek elismerték a Habsburgház örökösödését, az ellenállási jog eltörlé-

¹⁰³ Uo. 615–618. l.

¹⁰⁴ Arneth i. m. 466. l. 17 jegyz.

¹⁰⁵ Tört. tár 1895. 612, 614. l.

¹⁰⁶ 1687 márc. 27. Tört. tár 1896 26. l.

¹⁰⁷ 1687 júl. 1-i levél Dietrichsteinhez Tört. tár 1896. 29. l.

¹⁰⁸ Gömöry-Pogány-kiad. 32–33, 98. l.

¹⁰⁹ Magazin für Geschichte i. m. 99, 151, 197, 210–211. l.

¹¹⁰ Id. Szalay V. 367. l. jegyz. és 370. l. és Gömöry Pogány 84. l.

¹¹¹ Allgemeine deutsche Biographie, i. m. XII. köt. 120–123, XIX. 485–491. l. Pethenádyt, vádlóját, ki Pozsonyban most már Carafa ellen fordul, Bécsben a Vörös toronyba zárják. Géczy Istvánt, a nádor vádlóját, Carafa megkerülésével Lengyelországba toloncolják (l. függelék).

sét.¹¹² Az 1688. jan. 29-én szentesített 29. törvénycikk 4. szakasza kimondja az ellenállási jog megszűnését, az 5. általános amnesztiát hirdet, a 6-ban „Öfelsége a rendek alázatos kérésére hozzájárult, hogy az eperjesi bizottság és eljárása a hozzátartozó aktákkal és vizsgálatokkal együtt ipso facto megsemmisíttessenek, eltöröltekenk jelentessenek ki, s az annak következtében még fogságban levők az országgyűlés alatt szabadon bocsáttassanak, a jövőben pedig esetleg felmerülő hasonló ügyek az ország törvényei szerint bíráltassanak el”.¹¹³

A „*ragion di stato*” boteroi jezsuita értelmezésében hibátlanul működött. Alighanem igaza van Reziknek, mikor az esetből ezt az általánosítást vonja le a fejedelmek természetére vonatkozólag: „Senkire sem haragszanak az uralkodók olyan engesztelhetetlenül, mint azokra, akik terveiket elgáncsolják, vassal állnak ellent azoknak, kik le akarják igázni őket; itt a tapasztalatlan tömeget a kegyelem látszatával, a nyílt ellenfelet tisztségekkel hallgattatják el — (Eszterházy Pál nádor 1687-ben kapott hercegi rangot) —, s jöllehet a bűnösök nem gonosztevők, nem bocsátanak meg nekik teljesen, hanem kivárlják az alkalmasabb időt, a pillanatot a gyanúsok és bizonyítottan bűnösök elnyomására; úgyhogy nem törlik el a bűnt, csak elődázák a bűnhődést”.¹¹⁴

Az udvar által cserben hagyott Carafa a Pozsonyban elhangzottak miatt engedélyt kér rágalmozási per indítására. Rabatta halála után, mikor a főhadbiztosi állásért folyó versenyben eperjesi magatartását bírálták vetélytársai, egy „Anonymus”-hoz intézett levélben igen gyenge és kevésbé meggyőző érveket hoz fel a maga mentségére,¹¹⁵ s bejelenti, hogy a spanyol hadseregbe kíván átlépni. Lipót a lovastábornoki ranggal és aranygyapjas renddel kárpótolja.¹¹⁶ Talán hiteles a tábornoknak Stankai sárosi alispán előtt tett következő állítólagos kijelentése: „Ha az osztrák ház ezzel a kulccsal (t. i. eperjesi perével) nem nyitotta volna fel magának a trónöröklés felé vezető utat, akkor a kitört tűzvész a honfiak romlására tovább dühöngött volna és a Birodalom legmagasabb támaszait méltatlanul felemészttette volna”.¹¹⁷

Hogy Carafa eperjesi vérengzésének igazi rugója, kegyetlen természetének felszabadítója egy államérendek vélt szolgálata volt, azt bizonyítja Eger és Munkács elfoglalásakor tanusított¹¹⁸ emberséges magatartása, amit Vico nem győz dicsérni. Az Eger átadására szabott Carafa-feltételek Cap-

¹¹² Horváth M. i. m. IV. köt. 199–201. l.

¹¹³ L. a törvény latin szövegét és német fordítását: Rezik *Magazin für Geschichte* i. m. 220–224, 229–231. l. II. Rákóczy Ferenc Emlékirataiban a habsburg örökösödési jog elfogadásáról teljes joggal állítja: „A Karafa tábornok alatt emelt eperjesi gyász szinpad, melyen több mint hetven nemeset végeztek ki, emlékeztet minket arra, hogy ezt a törvénycikket és szabaságunkkal teljesen ellenkező határozatot mi módon léptették életbe és mennyi vérrrel tapasztották össze. Ez az emlék vérbetűkkel íródott, nem márványtáblákra, hanem minden szív eleven tábláira. Ugyanígy őrzik még azt az elég friss emléket is, hogyan fosztották meg Erdélyt nemzeti fejedelmétől.” (II. Rákóczy Ferenc emlékiratai: Fordította és bevezetéssel ellátta Vas István Budapest, 1948. 62–63. l.)

¹¹⁴ Gömöry-Pogány kiad. 99. l.

¹¹⁵ Vico, IV. könyv XII. fejr. 494–497. l. A levél keletkezésének vitatható időpontjára vonatkozóan l. Nicolini, *Vico storico* i. mű. 160. l.

¹¹⁶ Gömöry-Pogány i. m. 239, 243. l.

¹¹⁷ Rezik *Magazin für Geschichte* i. m. 50. l.

¹¹⁸ Vico *Carafa-életrajza* II. Knyv. 12–13. fejr.

rarának mintául szolgáltak később hasonló helyzetekben. Munkácsot ő óvja meg Caprara gyújtóbombáitól.¹¹⁹ Mint láttuk,¹²⁰ már 1686 november 15-én lépett vele először érintkezésbe. Hosszú latin levélben, nagyon udvarias hangon és a Rákóczi-gyermekek jövőjét érintő érzelmi okokat is hangsúlyozva igyekszik őt arról meggyőzni, hogy a vár védelme és a török segítségben való bizakodása teljesen kilátástalan.¹²¹ Az akkor megindult tárgyalás során Zrínyi Ilona egy katolikus pap megbízottja, Bárkányi páter útján Carafán keresztül azt szerette volna elérni, hogy közvetlenül a császárral egyezhessen meg a feladás feltételeiről, mit azonban ő, mint Lipót teljhatalmú megbízottja azzal hárít el, hogy „nemesi becsületére és keresztény hitére szavatolja” megkötenő alkujuk „sérthetetlen és feltétlen tiszteletben tartását”.¹²² Ez főleg „gyermekével együtt” Bécsbe kísértetésére vonatkozik, ahol „nem mint fogoly”, de „biztonságban, szabadon, becsülettel élhet”. A „Domina Principessa” bízik is ezekben az ígéretekben és reménykedik „Öexcellenciájának jóindulatában és pártfogásában, mit maga és árvái iránt tanusít és amiért hálás neki”.

Munkács feladása tárgyában a Vico által dicsért emberies magatartása ellenőrizhető a Dietrichstein hercegnek írott levelekkel is. 1688 febr. 26-án közli vele, hogy „a császár Zrínyi Ilonával kötött megállapodását „in omnibus et per omnia” approbálta. Ő épp mért a fejedelem Munkács erőszakos elfoglalása esetén szabad rablást helyezett kilátásba a katonaságnak, „tekintettel a Rákóczy-gyermekek ártatlanságára és arra a nagy kárra, mi őket érné, igyekezett” mindent megtenni a békés megegyezés érdekében, jól tudva, hogy istennél nagy érdemet jelent a szegények és árvák védelme, viszont az ember lelkiismeretét bántja, ha elmulaszt egy ilyen alkalmat...” Az árvák vagyoni érdekei is foglalkoztatják. Szerinte az udvari kamarának nincs jussa a munkácsi, szentmiklósi és kapcsolt Rákóczy-birtokhoz, mert az árvák nem követtek el semmi rosszat. Adjon Lipót a gyermekeknek cserébe egyenértékű fekvőségeket az örökös tartományokban. Thökölyné egy bécsi zárdába való küldésének felmerült tervét sem helyesli, mert ez a fogsággal jelent egyet. Ha mégis Bécsben ily bánásmódban részesülne, senki sem bízna többé a császár nevében kötött egyezségben. Carafa kéri a főkamarást, hogy járjon közbe becsületének és szavahihetőségének védelmében...¹²³

Mikor azután értesül, hogy Rákóczy özvegyét mégiscsak zárdába, lányát egy stájer kolostorba, fiát Neuhaus-ba küldik, újból felháborodottan tiltakozik: „a becsületes embernek félnie kell, hogy szavát a császár szolgálatában lekösse”. Teljhatalmat kapott, hogy tárgyaljon és határoz-

¹¹⁹ Uo. 364. l.

¹²⁰ L. a 36. sz. jegyzetet.

¹²¹ Nicolini szerint ez a levél azonos azzal, mit Vico Carafa első leveleként említ 1687. végéről.

¹²² 1948-ban váratlanul felbukkant Nápolyban a Vico által használt Carafa-mánylevélár egyik kötete, mely épp a Munkács várának feladásával kapcsolatos okmányok gyűjteményét tartalmazza és vél utján a nápolyi levéltárba került. Carafa 1686-i levele és Zrínyi Ilona válasza után szerepel benne utóbbinak hat levele Carafához. Nicolini, aki ezeket a leveleket feldolgozta (*Veronica Zrínyi, Antonio Carafa e la resa di Munkács. Vico storcio*, i. mű. 317–336 ll.), Vico előadásának hű voltát állapítja meg.

¹²³ A tárgyalás Carafa és Zrínyi Ilona közt jan. 17-én zárult le és Carafa megállapodását Lipót febr. 4-én hagyta jóvá. Acsády, i. mű. 476–477 ll. — Tört. tár 1896 30–32. ll.

zon, s íme az udvarnál mindent felborítanak és őt szegénybe hozzák.¹²⁴ Csak azt kapja válaszul, hogy levelét megmutatták a császárnak, aki „nagyon kényes arra, hogy megtartassék az, amit nevében ígérnek” — egyébként semmi sem változik.¹²⁵

Valószínűleg épp ilyen összeütközések miatt tiltakozott Strattmann kancellár az ellen, hogy Carafára diplomáciai jellegű tárgyalásokat bízna-nak.¹²⁶ Pedig e téren való ügyessége kétségtelen, s Bécsben ő számított Magyarország legjobb ismerőjének. Mint „studiosus Hungariae”,¹²⁷ nem is késik átadni a császárnak egy „Privata studia reipublicae”-t,¹²⁸ egy előadványt, melyben meggyőzni igyekszik, hogy József királlyá választá-sát és az Aranybulla ellenállási záradékának eltörlését a magyarokkal el sikerül majd fogadtatni.¹²⁹ Vico idéz belőle. Diplomáciai tárgyalásokra — mondja — először akkor bizonyította be rátermettségét, mikor 1683-ban Krakkóban rábírt Szobieszkít, hogy Bécs felmentésére siessen.¹³⁰ De a ragion di stato érvényesítésére felhasznált változatos eszközök alkalmazá-sára a legnyomósabb példa az, hogyan hódoltatja meg Erdélyt 1688-ban a császárnak. Vico összegező értékelését: „cultu comis, aditu facilis, cum tenue plebis, liberalis, munificus primoribus, in audiens precibus humanus, aequus in sententiis”, ellenőriznünk kell Bethlen Miklós elbeszélésével. Vico szerint a határozat úgy született, hogy először Bethlen Miklós ter-jesztette elő véleményét Erdély kormányzatának újrászervezéséről, majd Absalon Dániel, végül Carafa a magáét, amit a fogarasi országgyűlés ne-vében a Teleki Mihály kancellár vezetése alatt álló bizottság útján „sé-natus populusque transilvanus” parafál.¹³¹ Munkács árulója, Absalon Dá-niel, Carafa katonai titkárává lett. Cserei Mihály azt írja róla Historiá-já-ban, hogy „eszés okos és practicus ember, de bár kevesebb scientiája lett volna, csak lett volna több conscienciája”.¹³²

Az előzményekhez tartozik, hogy Carafa Erdélybe készüléseinek hi-rére Teleki Mihály, Apafi kancellárja, aki 1685-ben grófságot nyert a császártól, siet őt behívni, állítólag 2000 aranyat küldve elébe.¹³³

A sokat utazott művelt Bethlen Miklós, akit a Teleki Mihály vezeté-sével a fejedelmi tanács más kilenc tagjával Carafa minden arra vonat-kozó felvilágosítás nélkül, hogy miről lesz szó, nehogy instrukciót hoz-

¹²⁴ 1688 márc. 17 *Tört. tár* 1896. 34–35. 1.

¹²⁵ Uo. 36–37. 1.

¹²⁶ Lippa, Lugos is Carafának hódol meg. Vico 338. 1.

¹²⁷ Vico, i. m. 177. 1.

¹²⁸ Uo. 178.

¹²⁹ Uo. 228–233. 1.

¹³⁰ Vico 77. 1. — Nicolini azonban Domenico Contarini velencei követ bécsi je-lentéseivel bizonyítja, hogy a császár sürgető követe nem Carafa, hanem gr. Thun Fülöp volt. Vico a nápolyi szóbeszédén alapuló hírt Adimari és Filamondo megelőző Carafa-életrajzaiból vette s már a tábornok halálára írott költeményében is említi. (*Giovanni Sobieski e A. Carafa. Vico storico, i. mű 305–316. ll.*)

¹³¹ Vico, 317–327. 1.

¹³² Cserei Mihály *Históriája 1662–1711*. Újabb nemzeti könyvtár Pest 1852. 175. 1. Bethlen Miklós „igen szép elméjű és egynéhány nyelven jó pennájú, derék ex-peditornak mondja”. (Önéletírás I. köt. 378. 1.)

¹³³ Cserei i. m. 180. 1.; Bethlen Miklós *Önéletírása*. Budapest, 1955. II. köt. 382. 1. Buda visszafoglalása után már Schwarzenberg tábornok (1686) és Lotharingiai Ká-roly (1687) császári seregei vonultak be Erdélybe. Bethlen M. i. m. I. köt. 345, 370. 1.)

hassanak magukkal, tárgyalásra magához rendel Szebenbe, jól átlát machiavellii művészetén. A firenzei államtudós különben sem volt ismeretlen Apafi ellenzékének köreiben. Teleki egyszer Gyerőfi György kolozsmegyei főispánnak szemére vetette, hogy örökké Machiavellit olvassa, mire az így vágott vissza: „Ha ma Machiavellus itt Erdélyben laknék, megköszönné, ha a konyha- vagy sütő-szekered kocsiságára méltóztatnád, annyira vagyon a te eszed a Machiavellustól”. Más viszonylatban Bethlen Miklós „a Machiavellinél csalafintább mesterkedés”-ről beszél.¹³⁴ Ilyen értelemben veendő az is, hogy a „nagyelméjű” Carafának a szebeni tárgyalásokban megnyilvánuló „bölcös” és „szubtilis” politikáját dicséri.

Pár nappal korábban az Apafi által elébe küldött fogatot és kíséretet elutasítva tizenkét ökör által vontatott díszkocsin vonult be katonáival Kolozsvárra. A híres tréfacsináló tordai nemes, Vida István szerint — aki azt ajánlotta, néhány hetes csecsemő sültjével örvendeztessék meg a lakomán — azért, hogy beteljék az ő prófétai szava: „Jajgass Erdély leánya! Ime itt jön az alkirály, a te fenyítőd, szarvas ökröktől vonva, hogy a te öklelő fiatal bikáidból épp olyan szelid ökröket csináljon, mint azok, amelyek diadalmenetben húzzák be Kolozsvár kapuján”.¹³⁵

Carafa Szebenben egyenest a Fejedelem szállására hajtát, s avval kezdi, hogy „a nyomorult polgárok” vagyoni érdekeinek védőjeként lép fel. A Fogarastól odarendelt bizottság tagjait — akiket megrettentett egy előző nap elítélt német katona akasztófán lógó teste a piactéren — kiűntető szívességgel fogadja, de egyenként bocsátja őket maga elé és a két ellenséget kijátssza egymás ellen. Teleki Mihályról tudja, hogy a császár lekötelezettje, Bethlenről, hogy az év elején a kancellár megkezdésével „Moribunda Transilvania” kezdőszavakkal emlékiratot juttatott el I. Lipóthoz, melyben „diplomát” kért Erdély jogainak és vallásszabadságának biztosítására. Talán az sem volt ismeretlen előtte, hogy egyben kérte, hogy „atyai szorgoskodásával küldjön teljhatalmú biztost Erdélybe”, de ne „keménységéről és kegyetlenségéről hirhedt embert” (*Önéletírás* I. 382). Bethlen Miklós előnye Teleki felett az volt, hogy olaszul tudott értekezni Carafával, aki „nem vala derék deák”¹³⁶ (*Önéletírás* I. 376. l.). De mikor Bethlent nem sikerült Carafának meggyőznie a feltétlen alávetés szükségéről — ami pedig a császártól nem is volt határozott utasítása — és a fejedelemmel meg diétával való tárgyalásra akarja

¹³⁴ *Önéletírás* I. 364. II. 69.

¹³⁵ *Önéletírás* I. 377. l.

¹³⁶ Bethlen Miklós 1665-ben járt Velencében, hogy a vaskvári béke utáni tespedésből kiszabadulva ama köztársaság szolgálatában küzdjön a török ellen, de a közben megkötött béke meggyőztette szándékát. Mégis — írja — „hogy hijába ne jöttem legyen oda, olasz nyelvmestert fogadék, s bele kapék abba a nyelvbe” (*Önéletírás* I. 209.) Ha, mint valószínűnek látszik ő fordította ez időben prózában tökéletes megértéssel és igen jó stílusérzékkel az Orlando furioso II. é. 27-III. ének 13 versszakára terjedő részletét, törekvése szép sikerrel járt. L. Géber Antal *Gr. Bethlen Miklós bécsi fogságáról (1708–1716) és Ariosto „Őrjöngő Roland”-jának egy XVII. századbeli fordítása*. Irodalomtörténeti közlemények 1905, 158–173. l. *Önéletírása* részben Petrarca ihletését követi, s 1704-ben írt rőpirata, „Olajágat viselő Noe galambja”, mely miatt Rabatta elfogatta, „Federicus Godefridus Veronensis” álnév alatt jelent meg. Carafa gyöngye latin ismereteiről tanúskodott egy levélforgalmazvány is, melyet kiköltözésekor eperjesi szállásán találtak. Rezik, *Gömör* Pogány kiad. i. m. 282–28. l. L. Nicolinit is, Qualche nota in margine, i. m. 16. l.

terelni az ügyet, azzal válaszol, hogy aki egy ajtón egy kulccsal bemehet (t. i. Teleki kancellár), bolond, ha lajtorját, ablakot és sok kulcsot (Fejedelem, Tanács, Diéta) keres". A külön-külön való szembenléttel „Carafa saját ügye és szándéka érdekében igen szerencsésen élt vissza”, ismeri el Bethlen. Míg Carafa a szöveget Absalon Dániellel azon nyomban megíratja, a fogarasiakat megtraktálja.

Másnap újra jelentkeznek a követek nála, s megkapják Carafától az „árkus papiros”-t ama paranccsal, hogy azt tárgyalják meg azonnal és írják alá. Csak nagy nehezen sikerült elérni, hogy e célból Teleki szállására mehessenek. Következő reggel a kancellár újból Carafához vezeti a küldötteket. Előbb kettesben tárgyalnak, azután Carafa a többieket is, akiket Teleki már levett a lábukról, Bethlent és Aport kivéve — de azután, Apor is behódolván, úgy forgatta a dolgot, hogy őt csak társaság kedvéért hagyta kiinn Bethlennel — behívta magához és ők „félelemből vagy korrupció vagy tudatlanságból” aláírták az okmányt. De főleg az első okból, mert „ki ne félt volna a két Carafától, Antaltól és Mihálytól?”¹³⁷ Ilyen olcsón adták el a szegény országot! — sóhajt fel Cserei Mihály.¹³⁸

Luigi Ferdinando Marsigli, a császári hadsereg kötelékében működő mérnök-tudós szerint Carafa, akkori viselkedése miatt, Bethlent fel akarta akasztatni, de később feloldódott közöttük a feszültség, sőt a tábornok megdicsérte őt háta megett azért, amiért akkor megharagudott, becsülte és „confidenter tractálta”. Még az évben a porciónak a beadási központoktól távolosó területeken pénzben való megváltásra a parasztság részére előnyös javaslatot tesz. Bethlen az egyedüli, aki azt támogatja, de a Tanács elveti, tévedését csak későn látva be.¹³⁹

1690-ben, két évvel később egészen új helyzet áll elő Erdélyben. Apafi Mihály fejedelem meghalt, Thököly újra betört, és Teleki Mihály a vele vívott zernyesti ütközetben elesett. Bethlen Miklós személyesen terjeszti elő a császárnak újra diplomatervezetét Bécsben, amit most már — abban a reményben, hogy a császár őt nevezi ki erdélyi helytartójának — mint „nagy patrónusa és a diploma dolgában promotora”, Carafa támogat.¹⁴⁰ Az e tárgyban I. Lipót felszólítására készült terjedelmes emlékirat egyedüli diplomáciai irata, melyet hiteles szövegben ismerünk. Vico nem tárgyalja részletesebben, talán mert az hiányzott a rendelkezésére álló Carafa-iratok közt.¹⁴¹

Carafa itt abból indul ki, hogy „egy híres Politikus nemrég azt a kérdést vetette fel, mi könnyebb, egy ország fejedelemségét megszerezni, mely azelőtt egy másik úrnak szolgált, vagy az országot szabadságában megtartani? „Arra az általános következtetésre jut, hogy egy országban, mely előbb már monarchikus uralom alatt állt, egy más fejedelem elfogadása csak *Questio Nominis* (non an? sed cui serviat), tehát olyan vál-

¹³⁷ *Önéletírás*, I. 374–384. 1.

¹³⁸ *Historia* i. m. 183. 1.

¹³⁹ Bethlen, *Önéletírás* 677, 382–382, 386–87. 1.

¹⁴⁰ *Önéletírás* I. 401. 1.

¹⁴¹ Német szövegét L. Caraffas *Project, wie Siebenbürgen unter K. K. Österreichischer Devotion zu erhalten — an Kaiser Leopold vom Jahre 1690*. Mitgeteilt von Andreas Gräser. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. N. F. I. Kronstadt, 1853. 162–188. 1.

tozás, mely sem a *Genust* sem a *Specimen*-t nem, hanem csupán az *Individuum regentis*-t változtatja meg, s így a nép számára sem nem idegen, sem nem szokatlan". Ez Erdély esete is, mert az — mint részletesen igyekszik magyarázni — soha nem volt szabad, hanem mindig fejedelmek hatalma alatt állt.¹⁴²

A császár tehát annektálhatná is Erdélyt, de „részben tapasztalatból, részben a józan ész és ismert kormányzati elveket követve” (164. l.), helyesebbnek tartja, ha enged a Bécsben levő ablegátusoknak és fenntartja az ifjabb Apafi fejedelemségét azzal a kikötéssel, hogy az általa kinevezendő Generalpotentarius tanácsát mindenben kikéri és követi. Viszont kétségtelen — folytatja Carafa — „hogy az abszolút császári uralomnak Erdélybe való bevezetése a szubtilis államművészet mesterműve kell hogy legyen, s e cél gyors elérésére olyan utat kell választani, amelyet a *timor* és *amor* együtt egyenget. E kettőben pedig Felséged nem szűkölködik”. Olyan generálist kell tehát kinevezni Erdély császári kormányzójává, aki a had- és államvezetés művészetében egyaránt járatos. A fő az, hogy minden „pro ragione status”, az ország és nép természetének és helyzetének tökéletes ismeretében tröténjék (i. m. 166. kk. II.). Ez utóbbi pedig „turbidus, subjectionis impatiens et novitas amans” (169.).

Carafa mindjárt új irányelveket is körvonalmaz: Az utóbbi években, mióta Lipót Erdélyt elfoglalta, az ország tetemes adókat fizetett. Mivel most Thököly újból az országot állandóan szabadságra izgatja és Lipót Magyarországot Erdély nélkül meg nem tarthatja, az adókat csökkenteni kell, de a területet állandó fegyveres megszállás alatt kell tartani és a határon más csapatokat is biztosítani, nagy katonai raktárak felállításával pedig minden eshetőséget számba venni. Ám a dolgokat úgy kell rendezni, hogy a látszat védelem legyen a török ellen, a valóság a leigázottan tartás. Egyelőre nem kellene törődnie azzal, hogy az erdélyiek a töröknek is fizetnek adót. Szászok és magyarok, valamint a különböző vallásfelekezetek és a fejedelmi tanács tagjai között, „juxta illud: divide et impera”, az ellentéteket szítani kell (171—173.).

Hogy ki lenne alkalmas a katonai- és államvezetés e machiavellii elveit végrehajtani, a fejedelem „amor”-ját a „timor”-ral kiegészíteni, arra vonatkozólag nem hagynak kétséget a szemrehányások, mikkel a császárt illeti, hogy korábbi tanácsaival szemben másokra hallgatott, minek következménye Thököly erdélyi betörésének sikere és az így előállt katasztrófális helyzet lett.

De Lipót a következő évben Carafát, mint hadbiztost, Savoiai Jenő mellé rendeli Piemontba, a franciák ellen indított hadi vállalkozásban való részvételre. Súlyja az udvarban azonban nem csökken. Jenő herceggel való összetűzésében is ő kap Bécsben igazat, minek amaz kénytelen pillanatnyilag magát alávetni: „le parti du Comte Carafa est extrêmement fort”, írja 1692 ápr. 23-án Bécsből.¹⁴³ A seregellátás és hadbiztosi

¹⁴² I. m. 166. l.

¹⁴³ Arneth, 455—456. l. Italiai zsaroló erőszakosságának módszerei a firenzei nagyherceggel és II. Viktor Amadeus piemonti fejedelemmel szemben jó magyarázatul szolgálnak magyarországi szerepére. Bár ott hathatósabb ellentállásba ütközött, Bécs kétszínű politikája ott is a végsőkig fedezte manővereit. Nicolini, *Cosimo III. de Medici*. . i. m. 35. l. 106. jegyz. és *Vittorio Amedeo II, Eugenio di Savoia e A. Carafa*. Vico storico i. m. 213—304. II.

teendők területéről¹⁴⁴ mégis a diplomácia magasabb ügyköre felé vágyakozik. Az Anton von Lichtensten halála következtében megürült vatikáni követség várományosa; úgy látszik külön megbízással Madridba való küldetéséről is van szó, hogy II. Károly spanyol királynál Lipót fia számára eszközölje ki a trónutódlás jogának elfogadását. E tervek körül azonban különböző udvari intrikák, zavarok és akadályok merültek fel akkor, amikor Carafa azok megvalósulásának reményében katonai rangjáról már lemondott. E körülmények sietteték halálát.¹⁴⁵

Főleg az Erdély kérdésében előterjesztett emlékirat Carafának olyan tájékozottságáról tanúskodik a machiavellii államreazon XVII. századi koncepciójának alkalmazásában, hogy a Vico Életrajzában idézett sok arra vonatkozó írása hitelesnek sejthető. Ezek mégis bizonyos alkalmak kiaknázására korlátozódnak, s nem mentek a tábornok személyi érdekeinek behatásától.

Vannak azonban a Vico-életrajznak olyan — egymással nem is összefüggéstelen részletei — melyek Carafáról fel nem tételezhető elméleti, tudományos gondolkodásról és fennkölt érzésmódról tanúskodnak, s melyeket okvetlenül magának a szerzőnek kell tulajdonítanunk. Első sorban persze azokról a helyekről van szó, melyekben Vico beszél, de nem ritkán Carafa szájából is hallunk idegenül hangzó kijelentéseket. Ha e rapszódikusan elszórt megnyilatkozásokat rendszerbe szedjük, kísérletet tehetünk Vico e tárgyához kapcsolódó gondolatsorának rekonstruálására.

Vico elmondja Önéletrajzában,¹⁴⁶ hogy az Életrajz megírásához kötelességének érezte, hogy elolvassa Hugo Grotius „De iure belli et pacis”-át (1625 Párizs), s benne megtalálta a negyedik szerzőt, akit a három előző kiválasztotthoz (Platón, Tacitus, Bacon) csatoljon... A holland Hugo Grotius — kinek ahisztorikus elméletét Vico később kritika tárgyává teszi — az egyetemes emberi értelmén alapuló, s a maga korában igen haladó „természeti jog”-i felfogás hirdetője. Tanítása szerint, ugyanazok a törvények, melyek az emberek együttélését szabályozzák, érvényesek kell hogy legyenek az államok egymásközi viszonyának rendezésében is. A háború csak akkor jogos, ha igazságtalan támadás megtorlására szolgál, de akkor is mindig a humanitás keretei közt kell, hogy maradjon. Ez kell hogy szabályozza a népek viszonyát a keresztény egységtábor keretében. Grotius elveit különösen Carafának Mohamed agával folytatott béketárgyalása kapcsán érvényesíti Vico.¹⁴⁷

Láttuk, hogy a kilenc éves vatollai magány és neoplatonista olvasmányokban való elmerülés okozta szellemi kimerültségből és kétségbeesésből, a fiatal Vico Nápolyba való visszatérése után, a tett eszményítésében keresett menedéket. Most, Grotius megismerése nyomán felmerül benne a probléma, mik a tett jogi korlátai, hogyan viszonylik az egyrészt az erőszakhoz és civilizációhoz, másrészt az elméleti tanulmányokhoz?

„Királyságokat és birodalmakat majdnem mindig erőszakkal és fegyverrel alapítanak meg” mondja. Erre nemcsak a barbár korban, de a civilizáció idején is megvan a lehetőség, mert a vezetők fényűzése, hará-

¹⁴⁴ L. E. Arneth ítéletét Carafáról i. m. 57–58. l.

¹⁴⁵ Rezik, Gömöry-Pogány kiad. 128–132. l.

¹⁴⁶ Id. kiad. 38–39. l.

¹⁴⁷ II. könyv 2–3. fej. L. Nicolini kiad. 428–429. l. jegyz.

csolása, kegyetlenkedése, a polgárok pártoskodása, vagy az erőknél gyönyörűbben és élvezetesebben való kimerülése alkalmat nyújthat rá valamely szomszédos „vad, és barbár népnek”. Valamely Birodalom megtartásához azonban szellemi erőkre a „vis mentis”-re van szükség.¹⁴⁸ Lám Macedonai Fülöp és Pyrrhus minden fizikai erőbeni fölénye nem volt elég az athéni és római műveltség legyőzéséhez. Egyformán civilizált népek között tehát nem jogos a háború. Nem ilyen azonban egy Carafa szájába adott nyilatkozat szerint az a háború, „mely a földkerekség két legnagyobb hatalma közt folyik, amelyek elismerik a valamennyi nemzet számára egyenlően megszabott jogot. Ennek a jognak az alapján nemcsak a háborúk szabályait, hanem azok eredetét, okait is figyelembe kell venni. Ez a gondolkodásmód olyan mélyen gyökerezik az emberek lelkében, hogy szabad népek és királyok, bár hatalmuk tetőpontján jogosnak tarthatják mindazt, amihez erejük van, mégis okokat keresnek és kiáltványokban teszik közzé, hogy a nép és tömeg szemében úgy tűnjék, hogy jogosan nyúltak fegyverhez”.¹⁴⁹

Egy állam belső fejlődését és civilizálódását a király vagy fejedelmenválasztásokkal járó folyton megismétlődő pártharcok, a rendet megbontó — nemesi jogokra hivatkozó — ellentállás és villongások csak késleltetik. Méltán emeli ki Nicolini, hogy Vico a Carafa életrajzban ki-váló történetírói adottságokról tanúskodik azzal, hogy tárgyat kiszélesíti és az 1664 és 1693 közti eseményekben gazdag harminc év Európa-történetének pompás képét festi meg. Összefoglalja az ottomán birodalom keletkezését, virágzását és hanyatlását; rajzolja a magyar szabadságmoz-galmakat, s az egyesült keresztény seregek harcát 1683 és 99 közt a török ellen; a második angol forradalmat, az ágostai szövetség háborúját, s úgyszólván nincsen európai esemény, mire valaminek fonalán vagy ürügyen ne vetne egy éles pillantást. Dicséri Buda ostromának leírását és a legyőzött törökök szenvedései iránt való részvétét, mellyel Tasso Gerusalemme liberata-jának nyomát követi. A magyar nemesi jogok mellett való kitartást Vico Európában már lehanyagló feudális rendhez való ragaszkodásként ítéli meg. Thököly szabadságharca így a magasabb kultúrfokot jelentő bécsi abszolutisztikus kormányzattal szemben a rom-boló nyers erő alacsonyabb fokát jelenti számára. „A jó hadvezért és politikust, mondja Carafa, működésük hasznossága szerint kell értékelni. Mindkettő jól végzi feladatát, ha az államot növelik és ha kis erő felhasználásával nagy dolgot mívelnek”. (50. l.) S már is dereng benne a Scienza Nuova ama állásfoglalása, hogy az abszolút monarchia igazi célja: „far felici i miseri, che sono sempre gli più nelle città e nelle nazioni”, ami a felvilágosult polgári gondolkodás ideálját vetíti előre.¹⁵⁰

Magyarország kormányzásában is a civilizáció fejlesztése a legfontosabb, mondja Vico: „A császár isten segedelmével — állítólag ismét Carafa beszélne — mindkét Magyarországon hatalmas győzelmeket ara-

¹⁴⁸ Botero hasonlóan vélekedik: „Qual sia opera maggiore o l'aggrandire o l'conservare uno stato? Senza dubbio, che maggior opera si è il conservare, perchè... s'acquista con forza, si conserva con sapienza; e la forza è commune a tutti, la spaienza a pochi.” *Della ragion di stato* 1589. 6. l.

¹⁴⁹ Vico 209–213. l.

¹⁵⁰ Uo. 229–234. l.; F. Nicolini id. kiadásának jegyzete 429–430. l.; *Qualche nota in margine* i. m. 18. l.; Vico, *La Scienza Nuova*, II. könyv, V. rész, 8. fej.

tott. Egyrészt Erdélynek, másrészt Belgrádnak a birodalomhoz való csatlóása lehetőséget nyújt arra, hogy a birodalomban az egy igaz vallást megszilárdítva előmozdítsa az iparosok és kereskedők tevékenységét és ezt bölcsen a kincstár javára fordítsa; mindezek által olyan hatalmas birodalomra tegyen szert, hogy miként méltóságban megelőzi Európa minden királyát, úgy gazdagságban se legyen senki mögött a második” (391. l.).

Erre buzdít épp Belgrád elfoglalása kapcsán is: „Miután a városban a közbiztonság helyreállt, arra kell gondot fordítani, hogy felvirágozzék a kereskedelem. A kereskedők maguk intézzék a törvénykezést” (396—397). Első sorban rájuk és nem egyedül a mezőgazdaságra kell támaszkodnia a nemzetgazdaságnak. „Az ősidőkben (ugyanis) a természet gyümölcsei adták meg a közjólét alapjait, minthogy az emberek akkor a legegyszerűbb élelemmel és ruházattal beérték. Sem az étkezésben, sem az öltözködésben nem ismerték a fényűzést és divatot. A luxus terjedésével azonban egyre megbecsültebbekké váltak az iparágak. A cseheknél és németeknél bámulatos kitartással fejlesztették ki az ipart és ezért csodálatos megmunkálásokra is képesek” (26—27).

Miért ne léphetnének a magyarok is a fejlődésnek eme útjára? Hiszen „igen éles eszűek és találékonyak, mikor arról van szó, hogy pártoskodjanak. Ha ezt a nagy harci energiát a tudományok és az ipar művelésére fordítanák, akkor tökéletes kézműves munkákat és új találmányokat is lehetne tőlük várni. A dolgok okainak felkutatását a filozófusokra kell hagyni. Csak a gyakorlattal kell törődni. Hollandia, Anglia, melyek a magasabb tudományok művelésére adták magukat, új dolgok feltalálásával és ipari gyártmányaik tökéletességével igen gazdagokká lettek” (396—397 l.). Ausztria is megtermékenyült a szomszédos Itália kultúrájának sugaraiban. Ez tovább fog terjedni Magyarországra. „Aho- gyan az osztrák birodalom az olasz félszigettel határos, ugyanúgy a szellemük is igen közel áll egymáshoz. Bízni lehet tehát abban, hogy az osztrák királyságok is, ha egyszer felébred bennük az ipar iránti kedv, hatalmas gazdagságot fognak jelenteni Ausztria számára” (26—27. l.).

A kulturáltabb államnak (amilyen az abszolutisztikus a feudálissal szemben) e törekvések érdekében alacsonyabbrendű támadások ellenében *elvileg* — persze mint Viconak az eperjesi vértörvényszékről adott elemzéséből kitűnik, nem Carafa módszereivel — joga van *átmenetileg* erőszakot alkalmaznia.

De kik alkalmasak az államnak ilyen értelemben való vezetésére? — teszi fel a kérdést Vico a tett és elmélet viszonyának problémájába ütközve. S azonnal megtoldja ezt egy másikkal: Miért van az, hogy a közéleti szereplésre azok a férfiak tűnnek legalkalmasabbaknak, akik semmi magasabb (értsd: filozófiai és elméleti) műveltséggel nem rendelkeznek? Ez vagy azért van — válaszol — mert akik hosszú időn keresztül hozzászoktak a legmagasabb rendű dolgok szemléléséhez, könnyen hajlanak az elvont gondolkodásra.¹⁵¹ A politikusnak viszont konkrét észjárásra van

¹⁵¹ Boccacini szerint is „A legnagyobb örűtség azt követelni, hogy a filozófusok uralkodjanak. A fejedelmek igazi filozófusai... az udvar gyakorlati emberei, akik ismerik a maguk fejedelmének és más fejedelmeknek érdekeit, függőségeit és erődtímenyeit” (*Ragguagli* I. 150, 246; *Le bilancia politica* Meinecke i. m. 102.) 390. II. 211. I.

szüksége, nemcsak azért, hogy — mint mondani szokták — azzal vigye végbe, amit éppen csinál, hanem, hogy azoknak, akikkel tárgyal, testmozgását, arcát, hanghordozását, beszédközti szüneteit élesen megfigyelje és így ki tudja következtetni, mi az, amit színelnek és mi az, amit eltitkolnak. Az ilyen férfiak aprólékosabban figyelik meg a nemzetek szokásait, fürkészik ki a kormányzás tudományát, lesik el az államtitkokat. Vagy pedig azért, mert azok, akik az államot igazgatják, igen sokféle dolgot igyekeznek megismerni és ezért világosan megértik, hogy melyik résznek mekkora a fontossága az egész szempontjából; a komolyabb tudományok művelői viszont csak a nagy jelentőségű dolgokra irányítják figyelmüket...” (16—17 l.).¹⁵²

A tömeg vezetésére hivatott gyakorlati politikus mellett a filozófusnak és tudósnek semmi szerepet nem szán hát Vico az államban? Egy előbbi idézetünkéből már kitűnt, hogy a filozófus az okok kutatásával járul hozzá az igaz út megtalálásához, a „tudósok” közt pedig Vico bizonyára a történet rejtett ama törvényszerűségeinek felfedezőjére gondol, melyeknek nem is egy évtized múlva a Scienza Nuovában lefektetendő alapelvei már akkor kialakulóban voltak elméjében: „A tömeg ugyanis, amely a dolgok mozgásait nem észleli, úgy véli, hogy azok nincsenek. Amely jelenségeknek a nyomát nem látja, úgy gondolja, nem léteznek. Pedig a természetben megvan az igen kicsiny dolgoknak érzékelhetetlen, minden kutató tekintetét elkerülő mozgása, amelyből a világ mérhetetlen tömege összevetődik és forgattatik. De ezeket a mozgásokat csak a tudósok képesek mélyreható gondolkodás útján megérteni. A műveletlen tömeg tagadja ezt, mert ők csak a durvább jelenségeket érzékelik”. (34. l.). Nem kísérletek által megközelíthető fizikai törvényszerűségekre történik itt célzás, melyeket különben is Vico a későbbiekben az egzakt megismerésre alkalmatlanoknak tart, hanem az emberi gondolat számára egyedül hozzáférhető dialektikus történeti mozgás törvényszerűségeire, melyek egész élete kutató munkásságának tárgyát fogják képezni.

Vico Carafa-életrajz így messze túlnő a pénzszerzés kényszeréből vállalt munka elmellőzhető termékén és szervesen beilleszkedik a szerző filozófiai gondolkodása fejlődésének menetébe.

Koltay-Kastner Jenő és Benedek Nándor

¹⁵² L. még Croce i. m. 264. l. idézetét is.

1. Carafa 1688. jan. 18-i levele I. Lipót császárhoz

Rep. N. Fasc. 17. Pars 1. Karton 20. p. 103.

Allerdurchlauchchster

Allgnädigster Kayser und Herr

Es hatte der generalwachtmeister graf Negrelli meines unterhabenden Regiments Obristwachtmeistern grafen Terzi¹⁵⁴ angefüget dass Er den allhier befindlichen Stephanum Geczi¹⁵⁵ unter einer guten Convoy alsbaldt her nach Eperjes schicken sollte, von wannen derselbe, Euer Kays. Majt. allergnädigsten befehl gemäss weiters hinaus sicher geführet weren müsse.

Nun hat erwehtes grafen Negrelli schreiben, und der Hier von Euer Kays. Majt. diessfalls allergnädigst ertheilte befehl, mich nicht wenig bestürzt gemacht, fürchtend, weil ich selbst noch in oberungarn und zwar Hier in loco befinde, von Euer Kays. Majt. aber mir solchen fals nichts allergnädigst intimirt worden, dieselbe würden dero bisher gegen Meine wenigkeit, Zwar unverdient allergnädigst gesetztes Vertrauen fürdershin nicht mehr zu mir tragen.

Doch habe ich gleichwohl Zu allerunterthänigster folge angezogenen allergnädigsten befehls gewolten Geczi Euer Kays. Mayst. allergnädigst diesfallige Verordnung ingesammt vorgetragen, und Ihn sofort unter einer guten Convoy dem generalwachtmeister grafen Negrelli überschicket, dahin Er auch bereits abgereist ist. Nachdem dieses nun also beschlossen (?) war, erhielt Ich dann erst, Euer Kays. Mayt. unter dem 5 Currenti allergnädigst an mich erlassenes Handschreiben und ersehe mit nicht geringer Verwunderung daraus, was(?) man sich nicht geschämet deroselben ganz ungleich Zu hinterbringen, also ob der Stephanus Giczi selbst 20-ten hätte, in Pohlen gehen wollen, von deren Gurbayerschen Truppen aber ertapet, und nach Eperjes in arrest geführt worden wäre; da doch Er (?) geczi nicht den geringsten gedanken damahls darauf gehabt, sondern, gleichwie Ich ihn mit anfang der hiesigen bloquade anher geschicket, umb wo möglich eine dissension in Munkatsch zu erregen, oder wenigstens alles, was drinnen Vorgeht durch geheimbte Correspondens zu erfahren, als Vielmehr biss Zur übergab genannter Vestung Euer Kayl. Mayt. dahier, wie ich auf mein gewissen zu sagen verbunden bin, Recht treu und wohl gedient, damit auch dero Kayl. gnad Sich würdig gemarcht, und eine allergnädigste erhandlung (?) Verdienet hat.

¹⁵³ A bécsi Haus Hof und Staatsarchiv későbbi levéltári számozása szerint Carafa Munkács 1688 jan. 18-i levele I. Lipóthoz a 103, 104. r. v. 112. r. lapokon a Klobusiczky Ferenc alispán nyilatkozata a 105. r. az erdélyi tudósítás a 107, 108, 109, 110 r. v. lapokon olvasható. A 111. r. v. hiányzik.

¹⁵⁴ Gr. Guido Terzi ezredes a Munkácsot körülzárvá tartó sereg másodparancsnoka Carafa alatt. L. Angyal D., i. m. II. 169.

¹⁵⁵ Angyal D., i. m. ben (II. 91. l.) sajátkezű fascimile névalírása a „Gétzi” alakot mutatja. Erdélyi nemesi család sarja, János 1585–88. közt, Báthory Zsigmond kiskorúsága alatt Erdély kormányzója volt. Zsigmond, mint „fejedelmi biztos” szerepel ismételt Thököly vállalkozásaiban (uo. II. 38, 40, 42, 55. l.) István követségeiről I. uo. I. 250–257; II. 150. Elfogatásáról Papp M. i. m. II. 69. l. és Ottlik György *Önéletírása* (1663–1711) Thaly K. id. kiad. 57–60. l. A kínzástól megfélemlített Gétzi Carafa szájaíze szerint vallott a nádor ellen és Munkács körülzárásának utolsó napjaiban kémszolgálatokat végzett a tábornok megbízásából.

Wesshalb ihn dann nicht wenig geschmerzet, dass Er nachdem von Euer Kayl. Mayt. Hier Vorlängst ertheilten pardon und Künftiger Versicherung dero mächtigsten schuzes, von welcher Zeit an, Er deroselber gut und Lobwürdige dienste erwiesen, gleichwohl als ein gefangener gehalten, und in solcher gestalt hinauss geführt werden solle.

Ich weiss (?) Zwar fast wohl, von woher das fälschlich von mehr besagtem Geczí ausgestreyte gerücht Herrühre, dessen authoren Vermutlich Von Herzen Wünschten, dass Er in Pohlen fort, und durchgangen seyn mögte: allein war solches gewiss Von Hier nicht zu fürchten: denn er hat nicht mehr gewünscht, als die gnadt Zu haben, für Euer Kayl. Mayt. füsse allerunterthänigst kommen zu dürfen und sagte in presenz etlich Erlicher leute darzu, was er in Eperjes ausgesagt, gleichwie es anders nichts als die pur lautere wahrheit sey, auf erforderlichem fall, wem so es angeht, allemahl ins gesicht Zu sagen.

Ich hätte ihn daher per posta nach Wien geschickt, weil aber Euer Kayl. Mayt ein anderes mit ihm vorzunehmen allergnädigst gefallen hat, so ist solchem die allerunterthänigste folge geleistet worden.

Ich will Zwar den Géczy nicht excusiren oder Vertheidigen, weil man keinem menschen ins Herz sehen kann; doch ist der obrist Lieutn. von geruf (?) und des gondolischen (?) Rgts Auditor Bongard,¹⁵⁶ bey seinem examine gewesen, und können diese dahero Zeugniß geben, wie und welcher gestalt mit Ihm Verfahren.

Dass der Petenada¹⁵⁷ seine aussagen reuociret hat, bringt wenig und nichts bey, massen quo ad meteriam noch andere Zeugen sindt: So dennoch wann Er Recht angegriffen werden sollte, würde die wahre ursach seiner reuocation wohl herauskommen. Ich erwarthe fortan, ob man nicht auch von mir aussagen (?) wirdt, ich sey in die Thürkey durchgangen, weile die Pratik der bösen Couhr¹⁵⁸ nun aufs höchste steigt.

Was sagten der Hungarische Palatinus wieder den Géczy gegen den ViceComitem Franciscum Klobusiczky¹⁵⁹ sich Verlauten lassen, dieser aber in presenz etlich glaubwürdiger Personen ausgesagt hat, solches geruhen Euer Kayl. Mayt. aus der original beylag sub Aa allargnädigst Zu ersehen; und weil Er Hiemit sollet Vor dere füssen allerunterthänigst erscheinen, kan Er auf dero allergnädigstes begehren Euer Kayl. Mayt. solches selbst allerunterthänigst fürbringen und erbittet sich beinebst dem Palatino, da es nöthig wäre, eben das ins gesicht zu sagn. Zwar defendire ich, wie obgedacht, den geczy nicht, sondern stelle dero höchster dijudicatur allergehorsamst anheimb, ob er Recht oder unrecht habe. Allein, davore Er auch wieder Verfahren unrichtig gefunden würde, so ist dahin scandaloses werk dass einer infolg wichtiger Sachen priuatim sein eigener Richter seye und absque preuia causae

¹⁵⁶ Burghardt Mátyás hadbíró a vérbíróság tagja (Papp M. II. 17. l.)

¹⁵⁷ Pethenády György 1683. és 1685-i bécsi követségeiről l. Angyal D., i. m. II. 12. és 146. l. — Badeni Hermann-nak Thökölyhez való viszonyára l. uo. I. 265, 283. l.

¹⁵⁸ A bécsi udvar intrikái.

¹⁵⁹ Klobusinszky Ferenc táblai ülnök, mint zempléni követ, a pozsonyi országgyűlésen Carafa védelmében szólalt fel. A Rákóczy-ház és Zrínyi Ilona egykori híve Munkács várának feladásai körül szerzett érdemeket és I. Lipótnak ő hozta el Pozsonyba onnan Thököly fejedelmi jelvényeit. Papp M., i. m. II. 79, 97—98. l. — Thököly i. naplója a Klobusiczky-családdal való élénk kapcsolatról tanúskodik fiatal korában.

cognitione, auf eine den göttlichen, natürlichen und Civil Rechtig entgegen gesetzte art, die satisfaction sich selbst nehmen will.

Was nun hierumfals dem Géczi gedrohet worden, dafür bin ich so wenig als Er gesichert, und kan mir eben so leicht wiederfahren, wiewohl ich mich wenig und nichts bekümmere, in betrachtung, dass ich mein leib und leben, wie schon Viel und oft allerunterhänigst erwehnet, für Euer Kayl. Mayts Dienst aufzuopfern niemal das geringste Bedenken hege, das übrige aber der Höchsten direktion anheimb gebe. Meine allgehorsamste pflicht schuldigkeit hat erfordert Euer Kayl. Mayt. solches alles in tiefster demuth zu hinterbringen...

Bb. auch sub Bb hirbey Zu legen, was der Fürst von Siebenbürgen, der in Tükey entstandenen dissensions halber mir communicieret hat, da ich übrigen Zu höchsten Kayl. Hulden und gnaden mich allerunterthänigst empfehle.

Euer Kayl. Mayt.

Munkatsch den 18 Jan. 1688.
allerunterthänigster und
gehorsamster Vasall
Antonio Carafa

2. Klobusiczky Ferenc nyilatkozata Esterházy Pál nádor egy kijelentéséről.

Anno 1688 die 15 Januarii, in Oppido Munkács, et in praesentia Infra-scriptorum: Generosus Dominus Franciscus Klobusiczkj, Inclyti Comitatis Zempliniensis Vice-Comes, fassus est. Occasione moderni Itineris sui Posoniensis; Dum semel apud Dominum Regni Hungariae Palatinum fuisset, audiuisse ex ore dicti Domini Palatinj: Quod Stphanum Geczj uelit mactari facere; Etiamsi ob id unam ex Suis Arcibus perdat: Dicendo: Ioxa quoque uolebat meum fratrem Franciscum Eszterhaszj inuoluere, et occisus est. Actum ut sopra.

Franciscus Klobusiczkj
(olvashatatlan aláírás)
Guido Pezzi
Lad. Szent Ivánij
Christophorus Henricus Hack¹⁶⁰

¹⁶⁰ 1688 január 15-én Munkács várában és alulírottak jelenlétében: nemes Franciscus Klobusiczky, Zemplén megye alispánja kijelenti; Pozsonyi útja alkalmával a minap mikor egyszer Magyarország Palatinusámál volt, a nevezett Palatinus úr szájából hallotta: hogy Géczi Istvánt szívesen eltetné láb alól, mégha ezért egy várával is kellene fizetnie: Mondván Jósa (?) is bele akarta keverni fivéremet, Eszterházy Ferencet, meg is öletett. Kelt mint fenn.

Franciscus Klobusiczky

EUGENIO KOLTAY-KASTNER E NÁNDOR BENEDEK „LA VITA DI CARAFA”
DEL VICO

L'autore dello studio ed il suo collaboratore prendono le mosse dalla comunicazione di Benedetto Croce „Giovannbattista Vico scrittore di storie dei suoi tempi”, letta nel 1923 all'Accademia di Napoli e pubblicata nel XX volume delle sue opere. Croce vi rivolse la questione ai colleghi ungheresi, se la storiografia ungherese conosceva ed utilizzava l'opera latina del filosofo, pubblicata nel 1716 a Napoli, nel giudicare la parte che il generale dell'esercito austriaco sotto il regno di Leopoldo I-mo ebbe nelle guerre contro la potenza turca e contro il movimento nazionale ungherese di Imre Thököly che provocò da parte sua il processo sommario e l'esecuzione crudele nel 1687 a Eperjes di un gruppo di religione luterana sospetto di preparare una congiura antiaustriaca. Lo studio prima di tutto supplisce alla mancata risposta da parte degli storici ungheresi col constatare che fin dal 1804 la storiografia ungherese si valse nell'espore i fatti accennati del racconto di Vico, fondato su una ricca serie di documenti a lui comunicati dal nipote ed erede del generale defunto e da lui indicati, a piè di pagina. Croce però non è riuscito a trovare tali documenti dalla famiglia napoletana dei Carafa ed anche le nostre ricerche di ritrovarne gli originali o le copie negli archivi di Vienna e di Budapest, sono rimaste, infruttuose. Così soltanto la corrispondenza seguita dal Carafa negli anni critici col gran ciambellano della corte di Vienna, principe Ferdinando Dietrichstein e pubblicata nelle annate 1895-96 della rivista „Történelmi tár”, può servire da materiale di controllo. Da tale analisi completata dall'esame delle teorie seicentistiche della „ragion di Stato”, lo studio conclude che la corte di Vienna e particolarmente il partito di Kinsky, al quale apparteneva il Carafa, appoggiavano i metodi terroristici del generale, in parte perchè le confische dei patrimoni e ricchezze dei condannati di un processo destinato all'estirpazione dei dissidenti libertari protestanti, contribuivano a coprire le spese immani della guerra contro il turco, in parte perchè Leopoldo I. progettava di far accettare dalla nobiltà, alla dieta di convocazione imminente a Presburgo, la successione al trono, colla rinuncia al diritto di libera elezione, di suo figlio e l'abolizione del privilegio assicurato dalla Bolla d'oro de 1222 di opporsi a mano armata ad ogni proponimento anticostituzionale del monarca. Per assicurare ciò, ci si voleva un atto intimidatorio. Quello che il Vico racconta sulla giovinezza violenta di Antonio Carafa, comprova che Vienna ha scelto in lui bene l'individuo adatto a servirgli da strumento per raggiungere tale scopo. L'ultima parte dello studio convalida tale tesi col contegno di Carafa in due altre occasioni importanti della sua vita: la resa della fortezza di Munkács da parte, di Ilona Zrinyi, moglie di Imre Thököly e le trattative per la sottomissione della Transilvania. Nella prima è stata la clemenza, nella seconda un procedimento di astuzia machiavellica che gli assicurarono il successo nel servizio della „ragion di stato” di Vienna.

Die unbetonten und nebetonigen Präfixe der deutschen Mundarten im Völgység und Hegyhát

(HISTORISCHE LAUTGEOGRAPHIE)

Unter Völgység und Hegyhát versteht man den mittleren und südlichen Teil des Komitates Tolna und den nördlichen Abschnitt des Komitates Baranya in Osttransdanubien. Die deutschen Siedler kamen im Beginn des 18. Jahrhunderts in dieses prachtvollte Hügelland unseres Vaterlandes. Die von uns behandelten 74 Dörfer hatten bis 1945 überwiegend deutsche Bevölkerung, die ihre Sprache und Sitten bis auf den heutigen Tag bewahrt hat.

I. Unbetonte Präfixe

In dieser kurzen Abhandlung untersuchen wir die un- und nebetonigen Vorsilben dieser Mundarten. Aus unserer Arbeit stellt sich heraus, daß diese Partikeln zum größten Teil in ihrer aus der alten Heimat mitgebrachten Gestalt weiterleben. Obzwar die Siedler von Anfang an im gewissen Sinne in voneinander verhältnismäßig isolierten Ortschaften wohnten, ist die Wechselwirkung der einzelnen Mundarten doch auffallend. Dieser Erscheinung und dem Einfluß der Kirchen- bzw. Schulsprache ist es zu verdanken, daß die Lautformen in steter Bewegung stehen. Außer diesen wichtigen Faktoren spielen auch der Bildungsgrad und die soziale Lage, ferner die Generationsfrage und die Tatsache, in welchem Maße die Sprecher die ungarische Sprache erlernt haben, eine entscheidende Rolle im Leben unserer deutschen Mundarten.

In den einsilbigen Präfixen zeigen sich schon von den ältesten Zeiten an bedeutende Schwankungen des Vokalismus. Die in unbetonter Stelle stehenden Vorsilben werden schon in der ahd. Periode und auch in der mhd. Zeit abgeschwächt. Dieser Prozeß ist auch in unserem Arbeitsgebiet durchgedrungen und setzt z. T. auch heute noch fort.

mhd. ge-

Diese Vorsilbe, die aus ahd. „ga-/gi-/ge-“ entstanden ist, wird in nicht haupttonigen Silben entweder zu „ka-“ reduziert oder fällt gänzlich weg.

1. In einem Teil der rheinfränkischen Mundarten wird der Vokal des Präfixes beseitigt vor „f“, „h“, „s“, „ʃ“; „kfalə“ (gefallen), „kfitərt/kfutərt“ (gefüttert); „kʰolfə“ (geholfen), „kʰajərt“ (geheiratet); „ksiçt“ (Gesicht), „ksunt“ (gesund); „kslōfə“ (geschlafen), „kšə/kšəçə/kšəgə“ (geschehen). Zum Teil gehört auch das „w“ zu den einen kombinatorischen Lautwandel hervorrufoenden Lauten. Vor diesem Kons. wird das „ge-“ in folgenden Wörtern abegschwächt: „kvəlmun“ (Gewölbe), „kvəlm“ (Kaufladen), „kvənt/kvant“ (Gewand), „kvəks“ (Gewächs), „kvəkə“ (Quecke), „kvər“ (Gewebr), „kverts“ (Gewürze; Mundart: Pfeffer!). Der e-Laut der Vorsilbe ist aber bewahrt in „kəviçt“ (Gewicht), „kəvənliç“ (gewöhnlich). Letztere sind wahrscheinlich aus der „nobleren“ Kaufmannssprache in die Mundarten gekommen.

In der protestantischen „r-Gegend“ (d. h. wo intervok. „d“ als „r“ gesprochen wird) bleibt in den bisher erwählten Fällen das „e“ des Präfixes erhalten. In Felsőnána, Gyönk, Györköny, Nagyszékely, Varsád, Zsibrik, weiterhin in dem reformierten Mórágý mit pfälzischer Mundart hört man die Formen „kəholfə“ (geholfen), „kəvər“ (Gewebr) u. s. w.

In einem Teil der katholischen Gemeinden, in deren Mundarten die süddeutschen Charakterzüge dominieren, schließt sich an die obigen Konsonanten auch „l“, „n“ und „m“ an. In Apar, Bátorzék, Kakasd, Mucsi, Tevel — und auch in dem protestantischen Izmény, trifft man folgende Varianten: „glögə/klōçə“ (gelogen), „knük/knuçk/knuəg“ (genug); In „kmādə/kmādə/kmārə“ (Gemähde), von dem niemand mehr weiß, daß es zu „mähen“ gehört, ist die Synkope in unserem ganzen Arbeitsgebiet eingetreten.

2. In manchen — mit Gutturalen anlautenden — Part. Prät. bleibt das Präfix, wie z. T. auch im Mhd., beim Zusammenfallen des anlautenden „g“ mit dem nachherstehenden Kons. in folgenden Verben weg: „krit/kriçt/kriət/kriçt“ (gekriegt), „kʰumə/kʰomə“ (gekommen), „kəŋə/kaŋə“ (gegangen), „kəvə/kəbə/kəbn“ (gegeben), „kəşə/kəş“ (gegessen).

Das Präfix „ge-“ wird — wie auch in der Schriftsprache — nicht an Komposita gebunden, die im Infinitiv mit der Partikel „ge-“ schon versehen sind. Z. B. „kəluŋə/kəluŋə“ (gelungen), „kəvunə/kəvunə“ (gewonnen) u. s. w. Unseres Erachtens ist hier von keiner Kontraktion die Rede, sondern wir haben es mit dem Aufbewahren des einst so ausgedehnten präfixenlosen Zustandes zu tun.

Hierher gehört auch das Part. Prät. von „werden“: vorn/vərn/varn/vārə“ und die bei der ältesten Generation neunmalklug benutzte Form „kəäft“ (gekauft). Letztere kommt in den protestantischen Mundarten nur sporadisch vor, in den schwäbischen Gemeinden gilt sie aber als einzig regelmäßige Gestalt. Doch schließt sich die Jugend auch in den letzteren Dörfern der gebietsüblichen „kəkäft“-Form an.

3. Im Gegensatz zur Hochsprache wird das Präfix angewandt:

a) Neben den modalen Hilfszeitwörtern im Infinitiv in Obánya. Dieselben Formen sind sporadisch auch noch in Závod zu hören. In Obánya: „ēr kʰon net kəret“ (Er kann nicht reden.); „sī sol kəşrajə“ (Sie soll schreiben.) Nach Vollverben konnten wir aber das Auftreten dieses Infinitivs nicht beobachten. Wir möchten erwähnen, daß in Závod, das mit

der Außenwelt in engerer Beziehung steht, dem „ge-“ -Infinitiv der Boden allmählich entzogen wird. Schon vor dem II. Weltkrieg dienten viele Mädchen dieses ziemlich armen katholischen Dorfes als Mägde in Bonyhád und auch eine beträchtliche Anzahl der Männer arbeitete in der Bonyhádér Emailfabrik, wo sie infolge der Heckeleyen ihre „ge-“ -Infinitive aufgeben mußten. In dem isolierteren Obánya dagegen lebt diese alte Form mit unverminderter Stärke auch bei der heutigen Jugend weiter.

b) In den Fremdwörtern auf „-ieren“ steht im Part. Prät. in unserem ganzen Arbeitsgebiet das durch Analogiebildung hinzugefügte „ge-“ -Präfix. Z. B. „kərasért/krazért/kərasirt“ (rasiert); „kəpətonért/kəpetonirt“ (betoniert) u. s. w. In diesen Fällen haben wir es nicht mit Neubildungen unserer Mundarten zu tun, der alte Zustand lebt bloß weiter, der im Mhd., z. B. im Nibelungenlied noch vorhanden war.

Der Infinitiv statt des Part. Prät. kommt in unserem Untersuchungsgebiet — im Gegensatz zur Hochsprache — bei den Verben „helfen“, „hören“, „lehren“, „heißen“, „sehen“ und bei den Präterito-Präsentia nur sporadisch vor. Durch Analogiebildung wird auch hier das Part. Prät angewandt. Z. B. in Majos: „ēr hot n arvətə k^oolfə“ (Er hat ihm arbeiten „geholfen“ = helfen.) In Hidas: „mēr hun n siŋə k^oért“ (Wir haben ihn singen hören.) Der Infinitiv genügt dem Sprachgefühl des Bauerntums nicht, mit ihm die perfektive Aktionsart ausdrücken zu können.

Vor Vokalen schwindet der Selbstlaut des Präfixes in proklitischer Stelle im größten Teil der katholischen Siedlungen, so in Apar, Bata-szék, Belac, Cikó, Hőgyész, Kakasd, Kisdorog, Mócsény, Nagyvejke, Tevel, Závod, Zomba. Nach Haasbauer („Zur Geschichte der österreichischen Mundart“ Reichenberg, 1926. § 30.) ist es anzunehmen, daß es sich hier um süddeutsche Charakterzüge handelt. Wie es sich aus der Reihe dieser Dörfer herausstellt, haben auch die einen mitteldeutschen Dialekt sprechenden Gemeinden dieses süddeutsche Merkmal übernommen. (Mócsény, Feked, Palotabozsok, Cikó): „karvət“ (gearbeitet), „kakərt“ (geackert) u. s. w. In allen anderen Dörfern unseres Untersuchungsgebietes tritt der e-Schwund des Präfixes nicht ein: „kəakərt“ „kəarvət/kəervət/kəarbət“.

mhd. be-

Dieses aus ahd. „bi-“ hervorgegangene Präfix wird von den Sprechern oft gemieden bzw. mit anderen Vorsilben ersetzt.

1. In einem bedeutenden Teil der Fälle wird es *abgeschwächt* angewandt: „pəarvətə/pəarbətə/pəervətə“ (bearbeiten), „pətəŋkə/pətaŋkə“ (bedanken), „pəərtiçuŋ“ (Beerdigung).

2. *Vermieden* ist es in folgenden Wörtern: „trikə/trukn/trukə“ (bedrücken), „ēr̄n/ēr̄n/ēr̄ə“ (beehren), „aīlə/aīlən“ (beeilen), „knātiçuŋ“ (Begnadigung), „folçə/folgə/foljə“ (befolgen), „kīsə/kīsən“ (begießen), „tsālə/tsālən“ (bezahlen).

3. Mit *anderen Präfixen* ist es substituiert z. B. in folgenden Lautformen: „ivərfalə/ibərfalən/ivərfalə“ („überfallen“ = befallen), „ōkafə/

„ökafn“ („angaffen“ = begaffen), „folheŋə/folheŋn“ („vollhängen“ = behängen). „færkitiçə/færkidiçə/færkitigə“ (vergütigen = begütigen), „færhaft“ („verhaftet“ = behaftet), „fəhəkə/fəhəkən“ („verhexen“). Als primären Charakterzug auf diesem Gebiet kann man feststellen, daß die Mundarten unseres Untersuchungsgebietes an Präfixen verhältnismäßig arm sind. Diese Feststellung bezieht sich nicht bloß auf die obige Partikel, sondern auch auf die meisten Vorsilben. Den Grund dieses Zustandes wännen wir in der Tatsache zu finden, daß ein bedeutender Teil der neuen Anwendungsmöglichkeiten der Präfixe in Deutschland sich im 18. und 19. Jahrhundert vollzogen hat, als unsere Ansiedler schon in ihrer neuen Heimat waren und so an diesem entscheidenden Prozeß nicht mehr teilnehmen konnten.

4. Außer den Gemeinden der „r-Gegend“ wird der Vokal der Vorsilbe vor „s“ und „š“ beseitigt: „psuzə/psuzn“ (besuchen), „psuz“ (Besuch), „pštə/pštēn“ (bestehen), „pšəftiçə/pšəftigə“ (beschäftigen).

5. Vor anlautendem „h“ der Wurzel tritt eine Synkope ein in „phalə/phaltə/phaltn“ (behalten). In diesem Verb ist die ursprüngliche Form durch den Formenwandel so verdunkelt, daß die Sprecher die hochdeutsche Form in ihr nicht mehr erkennen. Die Verdunkelung wird durch die ungewöhnliche aspirierte Aussprache des aus dem „b“ hervorgegangenen „p“ beschleunigt. — In allen anderen Fällen mit anlautendem „h“ ist die reduzierte Gestalt des Präfixes gebräuchlich: „pəhandə/pəhändln“ (behandeln), „pəhəltə/pəhəltər“ (Behälter).

mhd. dā(r)-

Das aus dem ahd. „dā/r/-“ hervorgegangene vortonige Präfix erscheint in sämtlichen Mundarten in einer reduzierten Gestalt. Zwei Varianten kann man hören: in den oberdeutschen Dialekten, also z. B. in Tevel, Kisdorog, Báticasék, ist „tə-/tər-“, in den mitteldeutschen — also meist protestantischen — Dörfern „tə-/tər-“ gebräuchlich.

davon: təfō/tafo~/tafō — tafo~/tarfō/tarfo~-. Die letzteren drei Varianten werden außer in Bonyhád und Börzsöny nasaliert gesprochen. Der Schwund der Nasalierung in den obigen zwei Dörfern ist offensichtlich dem Einfluß der ungarischen Sprache zuzuschreiben. Es ist zu bemerken, daß die Lautform „davon“ selbständig nur sehr sparsam angewandt wird. Sie ist im allgemeinen nur in diesem erstarrten Zusammenhang zu hören: „uf un təfō“ (auf und davon = spurlos verschwinden).

dabei: təpāj/ — tapāj/tarpāj.

daheim: təhām/təhoam — tahām/tahom/tarhām/trhōm/trhām. In sämtlichen Mundarten ist „daheim“ die exklusive Form. Das nhd. „zu Hause“ > „tsu haus“ kommt ausschließlich nur in der „noblen“ Sprache vor.

mhd. dār-

Das aus dem ahd. „dār-“ entstandene Präfix verliert in dem ganzen

Untersuchungsgebiet — wie auch z. T. in der Hochsprache — infolge des völligen Vorlustes der Betonung seinen Stammvokal.

daran: „trō/trā/trō”

darauf: „trauf — truf”. In den oberdeutschen Mundarten ist die diphthongierte, in den mitteldeutschen protestantischen die mhd. „-uf”-Form gebräuchlich. Wir möchten aber bemerken, daß unter dem Einfluß der katholischen Maurer und Zimmerleute aus Bátorék, Cikó, Mecsek-nédasd, Hőgyész, die in unserem Arbeitsgebiet überall herumkommen, die „katholische” diphthongierte Form immer mehr in den Vordergrund tritt. Die Bauarbeiter mit mitteldeutscher Mundart haben sich sozusagen überall die „noblere” „katholische” Gestalt angeeignet.

draußen: „traus/trausə/trausa/drausə”. Es ist merkwürdig, daß das „e” gerade in manchen katholischen, also süddeutschen Gemeinden beibehalten wurde, da es ja wohlbekannt ist, daß der Süden Deutschlands das „ketzerische” „e” meistens weggelassen ließ.

d(a)rinnen: „trin/tren”. Die letztere Form ist für die „r-Gegend” charakteristisch, wo das „i” die sog. „hessische Senkung” mitgemacht hat.

darunter: „trunta/truntar — trunə/trunot”. Die letzteren Varianten sind für die protestantischen Dörfer charakteristisch, wo nach Nasallauten die Dentallaute regelmäßig ausgestoßen werden.

d(a)rüber: „triva/trivar — trivə/trivər/trivr — trībər. Die zwei ersten Varianten sind in den mitteldeutschen katholischen (Cikó, Mócsény, Ladomány, Kakasd, Belac u. s. w.) die 3—5. in den protestantischen, die 6. in den schwäbischen und ostfränkischen katholischen Dörfern gebräuchlich.

Die oben angeführten Lautformen werden meistens mit den Adverbien „da”, „dort” verstärkt: In Bonyhád: „tō trō”, „tārt trō” „tō hī”, „tārt hī” (da daran; dort daran; da hin; dort hin).

Um die obigen Umstandswörter zu vermeiden, wendet man auf die Frage „wo?” vorzugsweise die präpositionellen Formen mit dem Demonstrativpronom an. Statt „darauf”: „auf dem”; statt „darunter”: „unter dem”.

darum: Die Lautform hat zwei Anwendungsmöglichkeiten. In Hauptsätzen als Glied der korrelativen Struktur wird sie betont, infolgedessen wird der Stammvokal beibehalten. In der kurzen Antwort ohne Begründung einer Ursache kommt im allgemeinen die reduzierte Form in den Vordergrund, z. B. „Warum hast du das getan?” Antwort: „trum” (darum = nur; nur so; ich weiß es nicht).

mhd. er-

Das aus ahd. „ur-/ir-/er-” hervorgegangene Präfix hat in unserem Arbeitsgebiet mehrfache Veränderungen mitgemacht.

1. Die ahd. *betonte* Form liegt — wie in der Schriftsprache — nur in Nominalzusammensetzungen vor.

„ürtäl/ürtail” (Urteil), „ürkunda” (Urkunde), „ürvalt” (Urwald).

„urāŋkl/ūroŋkl“ (einst: Urgroßmutter, heute: nur in höhnischer Sprache, mit unbekannter Bedeutung), „ūrkrōsfater/-krōsmotər“ (Urgroßvater, Urgroßmutter.)

2. Die mhd. unbetonte Vorsilbe kann nur in einer sehr kleinen Anzahl von hochsprachlich beeinflussten Lautformen die Oberhand führen. Da diese Wörter samt ihrer Aussprache in die Maa übernommen wurden, hat die Qualität des Vokals im Präfix keinen Verlust erlitten.

„erklērn/erklērə/-n“ (erklären), „ēršītərŋ“ (erschüttern) erk^cundiŋə/-n“ (erkundigen), „ērvēnə/-n“ (erwähnen) „erfārŋ/erfārə“ (erfahren).

3. Da das Präfix unseren Maa im allgemeinen fremdartig ist, wird es durch andere Vorsilben bzw. Umschreibungen ersetzt, die in der Schriftsprache mit der identischen oder wenigstens ähnlichen Bedeutung vorkommen.

erschießen: „tōts̄isə/-šisn“; erregen: „uf-/aufrēcə/ufrēgə/ufrēgə“ (auf-); ersteigen: „pštajə/pōštajə“ (be-); ersterben: „vēkštərvə“ (weg-); ertappen: „ōtapə“ (an-); erwachen: uf-/aufvazə/-n; erweichen: „vajŋ wern“ — weich werden.

4. Im Munde der älteren Generation hört man in Bonyhád die folgenden Lautformen mit dem Präfix *tər-*:

„tərplikə“ (erblicken); „tərnērn/tərnērn“ (ernähren); „tərajcə“ (erreichen); „təreṭə“ (erretten); „tərovərn“ (eroborn = verdienen, durch Kontamination mit dem ung. Wort „robot“ = Frohnarbeit); „tərkvikə“ (erquicken); „tərsətsə“ (ersetzen) „tərsisə“ (erschießen); „təšpārŋ“ (ersparen); „tərlēsə“ (erlösen). Hutterer führt in seiner hervorragenden Arbeit *Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum* S. 236. die Literatur über die Erstehung dieser Formen an. Er stimmt der Meinung Mosers bei, laut deren hier von einer falschen Silbentrennung die Rede ist, wobei er „eine Einwirkung von *dar-* und *durch-* nicht für ausgeschlossen“ hält. Meiner Meinung nach kann das „t“ aus der 3. Pers. Sg. bzw. der 2. Plur. infolge einer Analogiebildung in den Anlaut der obigen Wörter gekommen sein.

„ēr hot təlēst“ (er hat erlöst)

„ēr hot təlēst“ (ihr, Ihr = „Sie!“ habt erlöst)

Dazu kommen auch Fälle, wo durch ersteinerte Ausdrücke das „t“ in den Auslaut des Wortes kommen kann. Das Verb „erblicken“ kommt z. B. in der Bonyháder Ma nur in diesem Zusammenhang vor: „die Welt erblicken“. So halte ich es für möglich, daß auch nach diesem Muster eine Reihe von Wörtern mit dem unorganischen „t“ versehen wurde.

Die Beschleunigung der Herausbildung des „t“ durch die Partikel „durch-“ halte ich nicht für wahrscheinlich, da ja in unserem ganzen Arbeitsgebiet die ahd. und mhd. Partikel wohl mit dem abgeschwächten Sproßvokal, doch niemals ohne den Spiranten „ch“ vorkommt. Die Einwirkung der mhd. Vorsilbe „dar-“ (mundartl. „tər-“) kann aber den obigen Prozeß beschleunigt haben. Mit der Anschauung Schirokauers (ZfdA, 84, 1953) in Anbetriff von der Erstehung des obigen unorganischen „t“ bin ich mit Hutterer zusammen nicht einverstanden, doch gebe ich Schirokauer z. T. recht insofern ich in der *heutigen* Anwendung der „ver“-Formen eine Stilfrage sehe. Die Bonyháder Ma spreche ich von Kindheit an, so empfinde ich genau den stilistischen Unterschied der

beiden Formen. In unserer Ma haben die „ver“- Formen eine gravitatische, die „er“- Formen eine alltägliche, oft eine gemeine Bedeutung angenommen.

5. Die zweite Entsprechung der obigen Vorsilbe in unseren Maa ist „ver-“. Während im Ungarischen Mittelgebirge die „ter-“ und „ver-“ Formen nebeneinander belegt sind (Hutterer, § 174.), kommen diese Formen in unserem Untersuchungsgebiet nur streng voneinander getrennt vor. Nur mit „ver-“ stehen folgende Wörter:

Bonyhád: „fərštikə“ (ersticken); „fətrikə“ (erdrücken); „fərk̄ilə“ (erkühlen); „fərfrēr̄n/fərfrīr̄n“ (erfrieren); „fərsaufə“ (ertrinken); fərtrāə/fərtrā̄ə“ (ertragen); „fəršrəkə“ (erschrecken); „fəršafə“ (erschaffen; mdal.: verlieren); „fərštaunə“ (erstaunen); „fərštikə“ (ersticken); „fərvišə“ (erwischen), „fərtsələ“ (erzählen); „fərtsəluj“ (Erzählung).

6. Wie schon in Punkt 3. erwähnt, ist das vorliegende Präfix — wie im allgemeinen die Vorsilben — unseren Maa nicht ganz einheitlich. Aus dieser unbestrittenen Tatsache geht hervor, daß in manchen Wörtern das Präfix einfach gemieden wird. Diese endungslosen Formen werden jedoch mit denen, die mit Partikeln versehen sind, ganz gleichberechtigt benützt und behandelt. Einige dieser Wörter von ganz kleiner Anzahl sind:

erpressen: „prəšə/n“; erteilen: „tālə/-n“; ertöten: „tədə/tēto/tēro; erweisen: „wajšə/-n“.

7. Als letzte Gruppe behandle ich das einzige Wort, in dem die „ver“- Form durch „kə“ (ge-) ersetzt wird: „kərōdə/-n/-rōrə“ (erraten). Um die Lautform von der regelrechten „verraten!“ zu unterscheiden, bildete das Sprachbewußtsein des Volkes mit Hilfe des Parf. Perf. die neue Gestalt heraus. Um diese Form von „geraten“ auseinanderzuhalten, sind die Sprecher gezwungen, die letztere stets mit der Partikel „hī/hi~“ (hin-) zu versehen:

hī/hi~ kərōdə/-n/ -kərōrə (geraten).

mhd. ver-

Der Weg zur nhd. Form: ahd. „fur-/far-/for-/fir-/fer-“ > mhd. „ver-“ > nhd. „ver-“. In den schwäbischen Dörfern erscheint das Präfix als „fa-/far-“, in den anderen als „fə-/fər/fr-“. Bemerkenswert ist, daß das „a“ der Vorsilbe in den obd. Maa bei der jüngeren Generation der obd. Maa — durch den Einfluß der hd. Schriftsprache — sich dem „ə“ der rheinfr. Dialekte nähert. Die ältere Generation der obd. Gemeinden hat die Reste der ahd. ostfr. Aussprache bewahrt, insofern bei ihr die „dunklere“, bei den rheinfr. Sprechern die jüngere „helle“ Aussprache Oberhand gewonnen hat. (Vgl. Braune: Ahd. Gr., Halle, 1955, § 76.)

„fəršlikə/fəršlukə/-n“ (verschlucken); fəršmoxtə/-n/-šmāxtə“ (verschmachten); „fəršmertə/-n“ (verschmerzen); „fəršpədə/-špədən/-špērə/-špētə“ (verspäten); „fəršpilə/-n“ (verspielen), „fəršprəçə/-n“

(versprechen); „fərštont/-stant” (Verstand); „fərštajörn/-štairə” (versteuern); „fəršvinə/-švində/-švintn” (verschwinden).

Die größte Schwierigkeit verursachen den Bauern, wenn sie die Hochsprache sprechen wollen, jene Wörter, in denen die mhd. Vorsilbe im Nhd. durch die „zer-” Partikel ersetzt wurde. Den Maa unseres Untersuchungsgebietes ist dieses Präfix unbekannt.

mhd. versmelzen	— mdal. „fəršmeltə/-n”	— nhd. „zer-”
mhd. versniden	— mdal. „fəršnajdə/-n/-šnajrə”	— nhd. „zer-”
mhd. verspalten	— mdal. „fəršpaldə/-n/-špaltə”	— nhd. „zer-”
mhd. verteilen	— mdal. „fərtälə/-n”	— nhd. „zer-”

In „erzählen” ist in den Maa eigentlich die mhd. Form beibehalten: „verzeln”.

mhd. ent-/en-

Das Präfix hat seit der ahd. Zeit folgende Veränderungen mitgemacht: ahd. „ant-/int-/in” > mhd. „ent-/en-” > nhd. „ent-”. Die volle betonte Form ist in unserem Arbeitsgebiet nur in der Nominalzusammensetzung „Antwort” und in dem aus diesem Substantiv abgeleiteten Verb „antworten” vorhanden. Nur zwei mdal. Lautformen kenne ich aus dem Bonyhader Dialekt: „ötlits” (Antlitz) und „inkējə” (entgegenen). Wie es aus den Lautformen leicht zu sehen ist, wurden die ursprünglichen Formen durch die Volksetymologie an bekannte Präfixe bzw. Präpositionen angelehnt. In „Antlitz” wurde die dem Volk fremde Vorsilbe dem einheimischen „an-”, in „entgegen” der wohlbekannten Präposition „in” angeglichen. „entgegen” kommt in unserem Arbeitsgebiet exklusiv nur in einer verbalen Zusammensetzung vor: „jm. entgegengehen”. Es steht zweifellos, daß das Substantiv „Antlitz” trotz seiner volkstümlichen äußeren Gestalt („ötlits”) mit dem Wortschatz des schlichten Bauerntums im Völgység nichts zu tun hat. Es ist ebenso eine Entlehnung aus der Sprache der Kirche wie alle andere, deren äußere Gestalt auf den sakralen bzw. hochsprachlichen Ursprung hindeutet.

empfängə/-n” (empfangen) „empfējis” (Empfängnis) „empfindliç” (empfindlich) „empfēlə/-n” (empfehlen), „əntšajdə/-n/-šajtə/-šajrə” (entscheiden).

Es ist ohne Schwierigkeiten festzustellen, daß diese durch Assimilation hervorgerufenen Lautformen aus der Hochsprache entlehnt wurden, da die rheinfr. Maa unseres Arbeitsgebiets das „p” der gemeingerm. Sprachen nicht verschoben haben, wie das in der die verschobenen Konsonanten benützenden Hochsprache der Fall ist.

mhd. her- und hin-

Die mhd. Vorsilben wurden im ganzen Untersuchungsgebiet so abgeschwächt, daß in ihrem heutigen Zustand nur noch der Konsonant des Auslauts vorhanden ist.

herab — *hinab*: Das Präfix in diesem Kompositum wird in dem südlichen Abschnitt unseres Untersuchungsgebietes für eines der merkwürdigsten Kennzeichen der katholischen Gemeinden gehalten. Die Beobachtung der Bauern ist aber nur in Betreff von ihrer engeren Umgebung stichhaltig. In den kath. Gemeinden um Bonyhád, (Belac, Cíkó, Grábóc, Kakasd, Ladomány, Nagyvejke, Tevel, Závod) ist „röp-/râp-“ und „nöp-/nâp-“ die exklusive Entsprechung der mhd. Formen. Diesen Dörfern schließt sich aber im nördlichen Teil unseres Arbeitsgebietes der größte Teil der oberhessischen ev. Siedlungen an (Felsónána, Gyöng, Kalaznó, Kéty). In Varsád, das ebenfalls eine oberhessische Ma spricht, kommt das Wort als Nebenform ebenfalls vor. Auch im ev. Izmény sind diese Varianten einheimisch.

In allen anderen Gruppen unseres Sprachraums sind die vorliegenden Varianten nicht belegt. Es ist nennenswert, daß die Sprecher dieser Lautformen die „nobleren“ Gestalten „runər — nunər“ (herunter-hinunter) benutzen, wenn sie mit einem Einwohner eines anderen Dorfes in Berührung kommen. Während der Aufnahme des Wörterbuches in Cíkó z. B. sagte mir eine Frau von etwa 50 Jahren, daß sie die „röp — nâp-“ Lautformen nicht kenne. Diese seien nur noch bei den alten Leuten gebräuchlich. (Nach einigen Wochen erfuhr ich, daß sie vor 1945 in Bonyhád Magd gewesen war, wo sie wegen ihrer „röp-/nâp-“ Mundart sehr viel gespottet wurde.)

In Kismányok habe ich die Nebenformen von „ruf-nuf“ (herauf-hinauf) als „rufər — nufər“ aufgezeichnet. Diese Varianten sind durch Analogiebildung hervorgegangen, denen das Vorbild „runər“, „nunər“ unterliegt.

herauf-hinauf: Im ganzen Arbeitsgebiet führen die monophthongierten Lautformen die Oberhand: „ruf — nuf“. Nur in zwei obd. Maa sprechenden Gemeinden (Nagymányok, Mucsi) ist die diphthongierte Form gebräuchlich. — In Bonyhád, Hőgyész, Bátaszék und Mecseknádasd ist es zu beobachten, daß die Anwendung der diphthongierten Form augenscheinlich in den Vordergrund rückt. Die gebildeteren sozialen Schichten — die Handwerker und Arbeiter — benutzen an ihren Arbeitsstellen heutzutage schon überwiegend die hochdt. Varianten.

mhd. ze-

Die Herausbildung des Präfixes: ahd. „za-/ze-/zi“ > mhd. „ze-“ > nhd. „zu“.

a) *Synkopierte Formen*: In betonter Stelle kommen in unserem Untersuchungsgebiet — besonders in etymologisch verdunkelten Lautformen von kleiner Anzahl — reduzierte, synkopierte Varianten vor.

zuerst: Das Sprachbewußtsein empfindet in dieser Lautform den in den Maa abgeschwächt gesprochenen bestimmten Artikel: „əs/s“ = das. Es ist interessant, daß in sämtlichen Gruppen dieses Wort mit „š“ belegt ist: „seršt“, obzwar nur eine geringe Anzahl der Gemeinden zu den „višta“ — Dialekten gehört. (višta = Wüste. Der Spottnamen der Bewohner jener Dörfer, in denen das Suffix der 2. P. Sing. mit „št“ gebildet wird.)

zuletzt: Mundartlich lautet das Wort: „sləst“. Auch hier wurde die Lautform im Sprachbewußtsein der Bauern mit dem bestimmten Artikel in Zusammenhang gebracht.

zusammen: Das Kompositum ist den Sprechern nicht klar. (Ahd. „ze- + samo“ = eins und das andere). Das Eintreten der Synkope wird hier doppelt beschleunigt: 1. durch die unbetonte Stelle; 2. die zwei nebeneinander stehenden ähnlicher Weise gebildeten Spiranten fallen zusammen: „tsām/tsom/tsam“.

b) *Unreduzierte Formen*: Die Anzahl der hierher gehörenden Wörter ist etwas größer als die der synkopierten, doch ist sie ebenfalls spärlich belegt.

zurück: Im allgemeinen kann man feststellen, daß in den ev. Gemeinden die Variante „tsurik“, in den kath. „tsuruk“ benützt wird. Doch drückt die zweite Variante die erste in den Hindergrund, trotzdem die von den Protestanten gesprochene mit i-Umlaut der Schriftsprache nähert steht. Die Ursache dieses allmählichen Prozesses erkläre ich mit zwei Tatsachen:

α, Die gebildeteren sozialen Schichten — hier kommen in erster Linie die Bauarbeiter in Betracht — kommen seit der Ansiedlung in der neuen Heimat in erster Reihe aus den über wenig Ackerfeld verfügenden gebirgigen kath. Dörfern. Durch diese wurde die „katholische“ Variante — wenn auch sporadisch — in die prot. Gemeinden übertragen.

ß, Die süddeutsche Variante kam — meines Ansehens über Österreich — schon frühzeitig auch in die ungarische Sprache, wo sie bis auf den heutigen Tag weiterlebt. (Ung. „tsuruk“ = zu den Pferden, wenn sie den Wagen zurückschieben sollen.) Die ungarische Variante mit ihrer Initialbetonung hat bestimmt mitgewirkt, daß die Abschwächung des Vokals im Präfix nicht eintrete. Die vorliegende Lautform hat — unter der Einwirkung der ungarischen Aussprache — den Akzent auch im Munde der deutschen Bauern verschoben (aber nur als Pferde treibendes Wort!).

zuwegen: Im Arbeitsgebiet ist die Lautform nur in einem Kompositum gebräuchlich: „tsuvejəprɪŋə/tsuveçə-“ (zuwegenbringen).

zuwider: Die Lautform wird im allgemeinen nur in prädikativer Funktion angewandt: „tu pist/pišt tsuvidər/tsuvitər“ (du bist zuwider). Vom bayrischen Sprachraum ging die adj. Anwendung des Wortes aus (Weigand-Hirt: Dt. Wb. Gießen, 1909. B. 2. S. 1439.), die auch in unseren Maa Bürgerrecht bekommen hat.

In allen Gruppen trifft man außer den oben erwähnten unreduzierten Formen noch folgende: „tsufridə/tsufrītə/tsufrirə“ (zufrieden); „tsuniks“ (zunichte); „tsulip“ (zuliebe). Aus der Schriftsprache ausgehend haben sich sporadisch verbreitet: „tsuvajl“ (zuweilen) als Nebenform zu „alləvajl“ (alleweil) = 1. heutzutage, jetzt; 2. wenn... nur. Z. B. aləvajl/aləvāj iç tēt n sə (wenn ich ihn nur sehen könnte!), „tsunutə“ lebt sporadisch seit den Wahlkämpfen von 1935—44 im Munde der deutschen Bauern.

mhd. zer-

Die Herausbildung des Präfixes: ahd. „za/r/-, ze/r/, /zi/r/“ > mhd. „zer-“ > nhd. „zer-“. Laut meiner Aufzeichnungen von 1941 war das Präfix — als Nebenform! — nur in Nagymányok, das unter den sämtlichen Maa der Hochsprache am nächsten steht, vorhanden. Das Bauerntum bedient sich auch in diesem Dorf lieber den „ter/ver-“ -Formen, während unter den Arbeitern, besonders den Bergleuten, die „zer-“ Varianten das Übergewicht gewinnen.

Im Munde des Bonyhád- und Börzsöny-er Bauerntums lebt nur eine einzige „zer“-Form: „tsəršpreŋə“ (zersprengen). Doch steht kein Zweifel daran, daß auch diese Variante durch die Schule bzw. den Rundfunk sich unter den Landleuten verbreitet hat.

mhd. vor(e)-

Die Entwicklung bis zum Nhd.: ahd. „fora-“ > mhd. „vor/e/-“ > nhd. „vor-“. Es ist die Vorsilbe, die unter dem Volk nur in geringem Maße Wurzeln geschlagen hat. Die spärlichen Beispiele, die ich sammeln konnte, wurden mir von alten Männern geboten, die vor dem I. Weltkrieg in der kaiserlich und königlichen Armee der Monarchie gedient haben. Kennzeichnend für diese Wörter ist, daß sie ihren Stammvokal in dem Präfix der Vorsilbe in voller Qualität bewahrt haben. Ich glaube, man könnte keinen sprechenderen Beweis für die fremde Herkunft des Präfixes anführen!

Die gesammelten Vorsilben gelten nur als Nebenformen zu den mit Umschreibung gebildeten Gestalten.

vorab: „forap“. Auch in jenen Dörfern wird das Wort mit „a“ gesprochen, in denen die Partikel übrigens mit „o“ bzw. mit „å“ lautet. (Belac, Bonyhád, Börzsöny, Felsőnána, Grábóc, Györe, Hidas, Kismányok, Kakasd, Lodomány, Majos, Ófalu, Varsád.) Die umschreibende Form ist: „fəŋə/fəŋəvək“ („vorne weg“).

voran: Meine Datenlieferer in Bonyhád, Kéty und Gyöngyös kennen die Lautform aus ihrem Soldatenleben: „forwärts“, „foran“.

voraus: In Izmény, Bácskány, Varsád und Bonyhádvarsád ist es nur in diesem versteinerten Ausdruck gebräuchlich: „im voraus tsälə/tsöl/tsälə“ (im voraus zahlen). Dieses Präfix ist bloß eine Nebenform zu der Umschreibung „fəŋənaus/fəŋəvənaus“ („vorne hinaus“).

vorbei; *vorüber*: Die Lautformen sind durch die faschistischen Soldatenlieder des ehemaligen „Sender Belgrad“ der älteren Generation bekannt. Charakteristisch ist es, daß das „b“ in „vorüber“ auch in jenen rheinfr. Maa beibehalten ist, die übrigens diese intervokalische Media mit „v“ ersetzen (über: „ivor“). Auch diese lautliche Erscheinung deutet auf die fremde Herkunft der Lautform hin.

Untonige Präfixe

mhd. ab(e)-

Das aus ahd. „aba-“ hervorgegangene mhd. Präfix „ab(e)-“ erscheint in unserem Untersuchungsgebiet als „āp-/op-/ap-“. Der größte Unterschied zwischen der Hochsprache und den Maa in Bezug der Anwendung des Präfixes ist bei dieser Vorsilbe zu finden. Den Grund dieser Abweichung sehe ich darin, daß die Lautformen mit dem Präfix „ab-“ in der ahd. und mhd. Periode nur spärlich vorhanden waren. Ein großer Teil der Komposita hat sich seit jener Zeit im deutschen Sprachraum herausgebildet, als die Ahnen der heutigen ungarländischen deutschen Bevölkerung schon in ihrer neuen Heimat lebten.

Vom *ganzen* Untersuchungsgebiet steht mir nur das Verb „abmähen“ zur Verfügung.

„apmējə“ (Apar); „opmeə“ (in den meisten protestantischen Gemeinden); „opmēn“ (Bonyhádvarasd, Mucsfa, Nagymányok, Závod); „āmejə“ (Szakadát).

Auf Grund der Anwendung des Präfixes kann man hier 5 Gruppen unterscheiden:

1. Der *Hoch- bzw. der Kirchensprache* wurden entnommen: „appauə“ (abbauen); „āpittə/oppittə/appittə“ („abbitten“ = vor der Konfirmation den Taufpaten für die religiöse Erziehung Dank sagen); „āp-/ap/optampfə“ (abdampfen); „āpfārn/ ap-/opfarn“ (abfahren = pejorative Nebenform zu „fortgehen“); „apfertiçə“ („abfertigen“ = coitare!); „āpštima/apštima/opštima“ (abstimmen); „āphōlə/aphōlə/ophōlə“ (abholen; nur: von der Station!); „āpmēldə/apmēldə/oppmēldə/oppmēldn“ (abmelden; nur bei der Polizei!)

2. Das Präfix wird *gemieden* in folgenden Wörtern: abändern: „enərn“; abängstigen: „enstiçə“; abberufen: „rūfə“; abbleichen: „plāiçə“ (das aus Hanf bereitete Tuch bleichen); abfärben: „fervə/ ferbə“; abfordern: „apfödərn“; abgreifen: „kraifə“ usw.

3. Das Präfix wird *mit Umschreibung* ersetzt: abdunkeln: „tunkl maxə“; abgleichen: „klaič maxə“; abketten: „ti k^{et}et runərnemə“ (die Kette herunternehmen); ablernen: „fun jēmānt vās lernə“ (von jm. etwas lernen); abmustern: „mustər nemə“ (Muster nehmen); abmüden: „mīt maxə“ (müde machen); abwässern: „əs vasər āplosə“ (das Wasser ablassen).

4. Das Präfix „ab-“ wird durch *andere Vorsilben* ersetzt:

a. Mit „fort-“ wird ersetzt: abfliegen: „fārtfliə“; abführen: „fārtfērn“; abreiten: „fartrajdə“; abtreiben: „fārttrajvə“; abwandern: „fārtvānərn“.

b. Mit „herunter“ wird das Präfix in jenen Maa ersetzt, die anstatt „herab“ die Lautform „herunter“ benützen. abheben: „runərhēvə“; abhelfen: „runərhēlfə“; ablangen: „runərlaŋə“; ablassen: „runərlāsə“.

c. Die Partikel „aus-“ steht in folgenden Wörtern: abhören: „aushērn“; absieben: „aussivə“; abspannen: „ausspānə“.

d. Die Vorsilbe „um-“ wird angewandt: abgränzen: „umkrentsə“; abhalsen: „umhaltsə“ (abhalsen: mdal.: „enthaupten!“).

- e, Die Partikel „weg-“ hört man in folgenden Lautformen: abrücken: „vɛkrikə“; abschieben: „vɛkšivə“ (abschnieben: „abhauen“, losgehen).
- f, Als ganz neues *Spiegelwort* aus der ungarischen Sprache gilt „ăpštopə“ (das Auto aufhalten, „Autostop!“).

mhd. bi-

Das aus ahd. „bi-/pi-“ hervorgegangene mhd. Präfix war schon in mhd. Zeit eine ziemlich unproduktive Vorsilbe. Mit dieser Tatsache läßt sich erklären, daß es auch in unseren Maa sehr wenig angewandt wird. Der größte Teil der mit dem „bei-“ Präfix gebildeten Komposita der heutigen Hochsprache ist das Produkt des 18. und 19. Jahrhunderts. So haben unsere Maa an der Herausbildung dieser nicht mehr teilnehmen können. Den unproduktiven Charakter dieses Präfixes veranschaulicht z. B. die Tatsache, daß in den 74 deutschen Gemeinden unseres Untersuchungsgebietes kein einziger Mensch die Bedeutung des hochdeutschen Wortes „Beiwagen“ wußte. (Im ganzen Gebiet wird der Begriff mit den ungarischen Fermdwörtern „oldăkotši/pötkotši“ bezeichnet.)

Das mhd. Präfix wird in unserem Untersuchungsgebiet überall diphthongiert. Dem Anwendungsmaß entsprechend teilen wir die im Sprachraum benützten Lautformen in drei Gruppen ein;

1, Das Präfix bleibt — im Vergleich zur Hochsprache — in der kleineren Anzahl der Zusammensetzungen *erhalten*: beibringen: „päipriŋə“; beifahren: „päifarn“; beihelfen: „päihelfə“; beikommen: „päikʰumə“ (imperatorische Bedeutung!); Beisitz: „päjšits“ (nur: „Miete!“); Beistand: „päjštânt“ (nur: „Zeihe bei der Kopulation!“) beistehen: „päišteə“; beitragen: „päjtrăə/päjtrăʒə/päjtrăgə“; „Beisitz“ und „Beistand“ sind, wie es schon die kurze Qualität des Vokals in der Vorsilbe zeigt, aus der Hochsprache bzw. Kirchensprache entlehnte Lautformen.

2, Das Präfix wird *beseitigt*: beibehalten: „pʰalə“ (eine etym. ganz verdunkelte Form!); beifolgen: „folxə/foljə/folgə/folgn“.

3. Mit *anderen*, dem Wortschatz des Volkes vertrauten *Präfixen* ersetzt man die Vorsilbe:

beiziehen: „tətsütsiə“ (Börzsöny, Zsibrik, Varsád); „tətsütsiça“ (Cikó, Möcsény, Ófalu); beimischen: „tətsümišə“ (im ganzen Arbeitsgebiet); beistellen: „tətsüštələ“ (Györe, Lengyel, Gyöng, Varsád, Kistormás, Mórág, Bátaapáti); beitreten: „tətsütrərə“ (in allen oberhessischen Maa); beiziehen: tətsütsiə (Kismányok, Tabód usw.)

Ich teile die Meinung von Folláth (Szókpz. S. 44.) daß das Verb „beistehen“ ein aus der Schriftsprache entlehntes Wort ist, denn die Lautform ist außer der Exklamation „kot štə mər/uns päi!“ (Gott steh mir/uns bei!) nicht gebräuchlich. Übrigens wird der Vokal der Vorsilbe meistens kurz gesprochen, wie in den oben erwähnten der Hoch- bzw. Kirchensprache entnommenen Lautformen.

Die Entwicklungsstufen des Präfixes: ahd. „duruh-/durah-/durih/durch-“ > mhd. „durch-“ > nhd. „durch-“. In unserem Untersuchungsgebiet sind mehrere Varianten gebräuchlich: „tāriç-/tariç-/toriç-/turiç-/tuəriç“. Die zwei letzten benutzt man in den obd., die ersteren in den md. Maa. Der ahd. Sproßvokal ist sozusagen in allen Gruppen zu hören. Doch ist ein allmählicher Prozeß vorhanden, besonders bei den gebildeteren Bauarbeitern, den alten Sproßvokal zu meiden. Das Präfix ist in unserem Arbeitsgebiet sehr produktiv. Hutterer ist der Meinung, daß „vielleicht alle ... der Hochsprache zu verdanken sind“. (Z. W.) § 185./ Die häufigst gebrauchten Formen sind: „tāriçpajsə/tariçpajsə/toriçpajsə/tuəriçpajsə/tuəriçpajsn“ (durchbeißen); „tuəriçpreçn“ (durchbrechen; in Závod), tariçkrāvə“ (durchgraben; in Hidas); „tariçsāfə“ („durchseifen“ = „durchsäften“ = gut verschlagen). Das mhd. „durchseffen“ wurde dem bekannteren „seifen“ angelehnt. „Durchzug“ (Querbalken, der die anderen trägt) ist im ganzen Arbeitsgebiet — freilich mit verschiedener Aussprache — gebräuchlich.

Unsere Maa kennen die Differenzierung der Hochsprache, die infolge der Akzentverschiebung entstanden ist, nicht. Von den nhd. Varianten „dürcharbeiten — durchárbeiten“, „dürchbohren — durchböhren“, „durchfressen — durchfressen“, durchjagen — durchjágen“ sind nur die ersten belegt. Doch taucht hie und da im Part. Perf. eine Form auf, die ohne das Präfix „ge-“ gebildet wird: tariçjāt (durchgejagt; in Bátaapáti); Der Akzent bleibt aber auch in diesen Fällen auf dem Präfix. Das ist der schönste Beweis dafür, daß es sich in solchen Fällen nicht um die neuherausgebildete Form der Hochsprache handelt, sondern von der Bequemlichkeit des Sprechers die Rede ist.

Bezüglich der Betonung möchten wir noch erwähnen, daß die Partikel „durch-“ auch als erstes Glied in der Zusammensetzung mit „aus“ in einem Wort den Hauptton trägt: „tāriçaus“ (durchaus; Bonyhád, Börzsöny).

„Durchfall“ ist bestimmt eine Entlehnung aus der Hochsprache, es ist ja zu jener Zeit in Deutschland entstanden, als die Ahnen der heutigen Völgységer Bevölkerung z. T. schon in der neuen Heimat waren. (Vgl. Weigant — Hirt: Deutsches Wörterbuch, S. 394.) Es ist zu bemerken, daß die nhd. „durch“-Form im ganzen Arbeitsgebiet, besonders in den kath. Gemeinden, die „tāriç“-Form allmählich in den Hintergrund drängt.

Mhd. vor-

Die Entwicklung des Präfixes: ahd. „fora-“ > mhd. „vor(e)-“ > nhd. „vor-“. Im Gegensatz zu anderen mhd. Vorsilben kommt dieses Präfix in den Maa in erster Linie in Substantiven vor. Die geläufigen Varianten in unseren Dialekten sind: „fōr-/foər-“. Die erste ist für die protestantischen, die zweite für die katholischen Gemeinden charakteristisch.

Vorhang: In den meisten prot. Dörfern ist heute die Lautform „fōr-haŋk“ gebräuchlich. Die älteste Generation erinnert sich aber noch an die Varianten „fērhaŋk“ und „firhaŋk“. Die letztere kam auch in die volkstümliche Sprache der Herrschaftsdienere von ung. Muttersprache im

Völgység: „firhäng“. Die Variante „förhank“ in den prot. Gemeinden ist unter dem Einfluß der Hochsprache entstanden.

Echt mdal. Wörter mit diesem Präfix sind: „förhöf/förhöp“ (Vorhof); „förlant/föreñt“ (Vorland; mhd. „vorlant“, das quergeackerte Ende des Ackers); „förlēs“ (das Vorlesen der Trauben); „förlāf/förlauf“ der erste Wein beim „Pressen“=Keltern/„föřtēa“/vorstehen=sich kopulieren lassen; in Gyöñk): „föřvāyt“ (Vorwacht=Wacht vor Mitternacht/„föřtrapər/föřtrapər“ (Vortrapper). Diese Lautform weist auf das einstige „Trappen“ des Getreides mit Pferden und Ochsen hin. In manchen kath. Dörfern (Cikó, Grábóc, Mecseknádasd) wird das Getreide sogar auch mit der Dreschmaschine „getrappt“ (=gedroschen). Diese Lautformen sind — mit entsprechender Aussprache — sozusagen in allen Gruppen bekannt. Der Jugend, die schon unter neuen wirtschaftlichen Umständen erwachsen ist, sind sie aber fast völlig unbekannt.

Wörter hochsprachlichen Ursprungs sind: „Vormund“, „Vorrat“, „vorsichtig“, „Vorteil“, vielleicht auch „Vorrecht“.

Mhd. her(e)-

Das aus ahd. „hera-“ hervorgegangene mhd. Präfix ist in unserem Arbeitsgebiet als „hēr/hēa“ erhalten geblieben. Die r-Lautungen sind für Börzsöny, Bonyhád und Nagymányok, also für jene Dörfer charakteristisch, in denen ein jeder die ungarische Sprache sozusagen vollkommen spricht. In den anderen Dörfern ist diese Aussprache im Munde jener Sprecher zu hören, die außer ihrer Muttersprache auch ungarisch sprechen.

herbergen: Die Lautform hat ja mit den Präfixen nichts zu tun. Wir mußten sie doch hier einreihen, denn in unserem Arbeitsgebiet wird sie von vielen Sprechern als ein mit einer Vorsilbe versehenes Verb behandelt. Da die ahd. und mhd. Formen („heriberga“—„hereberge“), in deren Vorglied das Substantiv „Heer“ steckt (vgl. Weigant-Hirt: Dt. Wb. B. I., S. 851.) verdunkelt war, hat man das Zeitwort an das einheimische „Pferch“ angelehnt und das Vorglied des einstigen Kompositums als Vorsilbe empfunden: „hērperçə“, „herpferchen“ (=den „Pferch“, das Lager hierher machen). Diese Ahlehnung haben wir aber nur in protestantischen Dörfern aufgezeichnet. Wir glauben, daß dieser Prozeß mit dem Kulturniveau des Sprechenden im Zusammenhang stehe!

herkriegen: „hērkrīa/hērkrīçe/hērkrīgə/hērkrign.“ Die erste Variante gehört den protestantischen, die drei letzten den katholischen Dörfern an.

herhaben: „hēr rhun/hēr rhåve/hēr rhabn“ Die erste ist in den protestantischen, die anderen in den katholischen Gemeinden zu hören.

hernehmen „hēr nēmə/hēr nēmə/hēr nēmn.“ Die Lautform hat einen Bedeutungswandel mitgemacht: „eine Frau hernehmen“=coitare!

Sehr einheimisch sind die Verben: „hersollen“, „hermüssen“, „herühren“.

Die Stufe der Entwicklung: ahd. „hina-“ > mhd. „hin(e)-“ > nhd. „hin-“. Der Vokal des Präfixes bleibt im ganzen Arbeitsgebiet qualitativ unverändert, aber die mhd. Quantität ist nicht beibehalten, statt der mhd. Kürze ist überall ein langer Vokal zu hören. Die Mundarten unseres Untersuchungsgebietes unterscheiden sich im allgemeinen nach der konfessionellen Gliederung der einzelnen Dörfer. Bei dieser Vorsilbe ist die Gruppierung aber nicht nach diesem Prinzip eingetreten. Hier spielt die Einwirkung der ungarischen Sprache einerseits und der Bildungsgrad des Sprechenden andererseits die Hauptrolle. Der ungarischen Schriftsprache ist die Nasalierung fremd, folgedessen hängt in unseren deutschen Gemeinden die Nasalierung des „-n“ von dem ab, in welchem Maße der Sprecher die ungarische Sprache beherrscht. Der zweite Faktor ist der Bildungsgrad der Sprecher. Die alte Generation und hier auch in erster Hinsicht die Frauen, nasalieren in größerem Maße als die jüngeren bzw. die Männer. Z. B. in Bonyhád, Börzöny und Nagymányok kann man nasalierte Laute überhaupt nicht mehr hören, so sind diese auch in der obigen Lautform nicht vorhanden. Am stärksten ist die Erscheinung in den vom Verkehr entfernteren protestantischen Gemeinden, in Kismányók, Kalaznó, Felsónána, Udvari. Auch die schwäbischen Dörfer (Kisdorog, Tevel) haben die Nasalierung bewahrt.

1. Das mhd. Präfix, das in unseren Mundarten sehr produktiv ist, ist im allgemeinen erhalten.

hinlegen: „hilejə/hinlēge/hilēləə/hilēləjə“/

Für echt mundartliche Formen halten wir: „hinsein“ (=es ist zugrunde gegangen; tot: für Tiere; pejorativ: für Menschen); „hinmüssen“, „hinwollen“, „hinsagen“ (=mit jemandem deutlich reden).

2. Aus der Hochsprache stammen: „hinrichten“, „Hinrichtung“. In beiden Lautformen wird — von den übrigen abstechend — das auslautende „-n“ der Vorsilbe gesprochen: „hinriçtə“, „hinriçtəŋ“.

3. Die zusammengesetzten Präfixe der Hochsprache sind den Mundarten fremd: nhd. „hinweggehen“ „vəkkeə/vəkkē/vəkkēn“; nhd. „hinwegkommen“: „vəkkəumə“; „hinwegarbeiten“: „vəkarvətə/vəkarbətə/vəkervətə“. In letzteren Fällen wird dieses nhd. zusammengesetzte Präfix meistens mit der Vorsilbe „fārt-/fort-“ substituiert: „fārtarvətə/fortervətə“ u. s. w. Gerade so wird nhd. „hinzu-“ mit „tətsū“ („dazu-“) ersetzt: nhd. „hinzubitten“ — Mundart: „tətsūpitə/tətsūpetə“; „hinzudichten“ — Mundart: „tətsūtiçtə“ (=lügen).

Mhd. gegen-/gagen-

Mhd. „gegen-“ erscheint in unserem Arbeitsgebiet als „kəə/kəiə/kəçə“. Die zwei ersten Varianten sind für die protestantischen, die dritte für die katholischen Sprecher charakteristisch. Das schon im Mhd. sehr spärlich belegte Präfix ist in unserem Gebiet höchst unproduktiv. Dasselbe stellt auch Hutterer im Ungarischen Mittelgebirge fest. Die kontrahierte Form mit vollem Schwund des Gutturallautes ist für die protestanti-

schen, die spirantische Aussprache für die rheinfränkischen katholischen Sprecher charakteristisch.

Gegenstand: „kəʃtānt/kejoʃtānt“ (prot.) „kəʃəʃtānt“ (kath.); „gegeneinander“: „kəʃanənər“ (prot.) „kəʃənanənər/kəʃənantər/kəʃənanandər“ (kath.).

Der Hochsprache entnommene Form ist „Gegenangriff“: „kəʃəʃkrif“. Diese Lautform wird aber nur von ehemaligen Soldaten der k. u. k. Armee gebraucht.

Die Mundarten bedienen sich oft der Umschreibung, wo das Präfix als Präposition angewandt wird: „kəʃ təs halə/kəʃə tes haltə“ (gegen das halten). Die entsprechenden nhd. Substantiva werden oft ebenfalls umschrieben: „tər vint/vent fun tər anərən sajt“ (der Wind von der anderen Seite=der Gegenwind); „ti ānər fārp“ (die „andere“ Farbe=die Gegenfarbe).

Für eine echt volkstümliche Lautform halte ich das verdunkelte „kəʃəpārt/kejoʃəpārt“ (eigentlich: gegen das Wort). Die Redewendung ist auch in den protestantischen Gemeinden zu hören. Sie stammt bestimmt aus dem Süden Deutschlands, wo der „w“ > „b“-Wechsel im Anlaut eine wohlbekannte Erscheinung ist. Den protestantischen Dörfern unserer Gegend ist er aber fremd, so ist es leicht zu verstehen, daß die Redewendung „ām kəʃəpārt fārn“ (einem gegen das Wort fahren=mit jm. debattieren) erstarrt weiterlebt, ohne daß die Sprecher mit ihrer genaueren Bedeutung im Klaren wären.

Mhd. *in-*

Ahd. „in-“ > mhd. „in-“ wird in unseren mitteldeutschen Mundarten meistens diphthongiert. In den schwäbischen Mundarten ist aber der alte Monophthong erhalten. Der Zustand des „n“ differenziert sich nach dem Bildungsgrad der Sprecher, wie wir das schon bei der Behandlung des Präfixes „hin-“ angeführt haben.

einführen/einfahren: In den rheinfränkischen ev. Gemeinden herrscht die Lautform „aifārn“, in der „r-Gegend“ ist aber das mhd. „i“ in undiphthongierter Gestalt bewahrt, und hat die „hessische Senkung“ „i“ > „e“ mitgemacht: „enfārn“. Die mitteldeutschen katholischen Gemeinden haben die mhd. Partikel diphthongiert, aber sie wird nie mit dem Verb „fahren“, sondern stets mit „führen“ gebraucht: „aifērn/aifirn“. Die schwäbischen Dörfer (Mucsi, Tevel, Kisdorog) haben den mhd. Monophthong beibehalten. Das „n“ der Partikel bleibt in der Aussprache der gedildeteren Schichten gänzlich weg, übrigens kann man eine Nasalierung feststellen: „ifāro/i~faro“. In „führen“ ist bei der älteren Generation stets ein Diphthong zu hören: „ifiəro“.

eindrehen: Die Partikel ist nicht einmal in den protestantischen Dörfern unseres Arbeitsgebietes diphthongiert. Gerade mit der undiphthongierten Form läßt es sich erklären, daß die Sprecher in diesen Gemeinden die Herkunft der Lautform überhaupt nicht kennen. Unser Arbeitsgebiet bietet zwei Varianten: „idriçə“ und „itricə“. Die erste ist in den prote-

stantischen, die zweite in den katholischen Gemeinden mit md. Dialekt gebräuchlich. Unsere schwäbischen Mundarten kennen die Lautform mit der Bedeutung „wiederkäuen“ nicht. In diesen Dörfern ist „taivə“ (Apar), „aptaibə“ (Tevel), „taibə“ (Zomba, Kisdorog) geläufig. In Nagyvejke ist „tauə“, in Mucsi „intrikə“ gebräuchlich.

inwendig: „invenič“ ist die entsprechende Form der protestantischen, „in-ventič/invendič“ der katholischen Gemeinden.

einhin: Die Lautform ist im Zuruf für Tiere — in erster Reihe für Schafe und Hennen — in unserem ganzen Arbeitsgebiet vorhanden: „tsikāini/ /tsikajni“ (Schafe, in den Stall!), „piāini/piajini“ (Hennen, in den Stall!) Der Schwund des „h“ in der zweiten Silbe des Kompositums, weiterhin das Wegfallen des „n“ durch Nasalierung verursachte, daß die ursprüngliche Lautform vollkommen verdunkelt ist.

Eingeweide: Im ganzen Untersuchungsgebiet ist die undiphthongierte Form herrschend: inkəvāt/ingəvāt“. Für die Bezeichnung des menschlichen Eingeweides ist die obige Lautform sehr pejorativ, z. B. „əs tunər-veðər sol tər ins inkəvāt šlāə“ (Das Donnerwetter soll dir ins Eingeweide schlagen.)

Mhd. lōs-

Die aus ahd. „lōs-“ > mhd. „lōs-“ entstandene Partikel bleibt in unseren mitteldeutschen Mundarten unverändert beibehalten, in den süddeutschen Dialekten dagegen wird sie diphthongiert ausgesprochen: „loəs“ Z. B. „lōsmaχə/loəsməχə“ (losmachen); „lōspina/loəspenə/lōəspinda/lōəspinta/lōspinda“ (losbinden), „lōsvern/lōsverə“ (loswerden).

Mhd. misse-

Ahd. „missa-“ > mhd. „misse“ > nhd. „miß-“ ist nur in sehr wenigen, exklusiv kirchen- bzw. hochsprachlichen Entlehnungen belegt. Da es den Mundarten meistens völlig unbekannt ist, wird es im allgemeinen dem einheimischen Substantiv „Mist“ angelehnt und volksetymologisch umgedeutet. Der Grund der Umdeutung liegt auf der flachen Hand: das Sprachgefühl der Bauern empfindet in dem Präfix eine pejorative Bedeutung.

mißbrauchen: Die Lautform ist aus der Bibel in die Sprache unserer Bauern geraten: „mistprauχə“. Wie stark das Maß der Anlehnung an das Hauptwort „Mist“ ist, zeigt die oberhessische Variante, die, wie das obige Substantiv, an der hessischen Senkung teilgenommen hat: „mest-prauχə“.

Mißgeburt: „mistkəpurt/məstkəpurt“. Die Lautform ist ein sehr drastisches Schimpfwort. Die Anlehnung dieser Lautform an das Substantiv „Mist“ wird dadurch beschleunigt, daß sie mit dem ihr gleichbedeutenden „mistfič/mestfič/mistfi“ (Mistvieh) parallel benützt wird.

Mißverständnis: Die Lautform lebt nur im Munde des gebildeteren Bürgertums in Bonyhád, Hógyész, Bátaszék: „misfərštendnis“.

mißfühlen: Dieses Verb ist die einzige uns bekannte Lautform, die im Munde des Volkes mit einem gedehnten „i“ ausgesprochen wird: „iç fil miç sō/sū mis“. Die jüngere Generation wendet dieses Zeitwort aber nur sehr sparsam an.

mißgönnen: Dieses Verb ist vielleicht die einzige volkstümliche Lautform. Sie ist im ganzen Arbeitsgebiet häufig; „miskunə/meskonə/miskundə“. Letztere Variante verdankt ihr Dasein der Anlehnung an „kunden“.

Mhd. *näch-*

Die Entwicklung der Vorsilbe: ahd. „nah-/nâh-“ > mhd. „nâch-“ > nhd. „nach-“. Im allgemeinen kann man feststellen, daß die protestantischen Gemeinden die Variante „nōχ-“, die katholischen „nāχ-“ bevorzugen. Die schwäbischen Dörfer (Tevel, Kisdorog) haben das auslautende „-ch“ weggelassen. Die letztere Form ist aber auch in manchen mitteldeutschen Mundarten geläufig, so in Alsónána, Majos, Hidas und Szakadát.

nachschauen: „nōχsauə/nāχsauə/nāχsau/nōsauə“. Wir glauben, daß der Schwund des auslautenden „-ch“- Lautes sich mit der Anlehnung an das Adverb „nah“ erklären läßt.

nachfüllen: „nōχfilə/nāχfilə/nāχfiln/nōfilə“.

nachholen: „nōχhölə/nāχhölə/nāχhölñ/nōhölə“.

Der „-ch“- Laut ist nach Verdunkelung des Kompositums im ganzen Arbeitsgebiet geschwunden in „nōmitāk/nōmitāχ/nōmitāx“ (Nachmittag). Erhalten ist er aber in sämtlichen Mundarten in „nāχpər/noχpər/nāχbər“ (Nachbar) und „nāχpəršaft/noχpəršaft“ (Nachbarschaft). In Bikács — mit bayrisch-österreichischem Dialekt — ist als Nebenform auch „nōçi-“ zu hören: „nōçifrōgn“ (nachfragen); „nōçiren“ (nachrennen). In „Nachbar“ und „Nachbarschaft“ ist die Kürze des Vokals im Präfix die Folge der Verdunkelung der Lautform.

Mhd. *nider-*

Das aus ahd. „nidar-“ entstandene mhd. Präfix wurde in unserem Arbeitsgebiet zu „nidər-/nitər-/nirə-“. Als Vorsilbe ist es sehr unproduktiv und ist sozusagen nur in den der Hochsprache entlehnten Wörtern vorhanden.

Die Lautformen „niederbiegen“, „niederbücken“, „niederkommen“, „niederlegen“ verstehen zwar alle Sprecher, im Munde des Volkes kommen sie aber nie vor.

Infolge der Radiosendungen hört man in Bonyhád, Bátaszék, und Hőgyész unter dem Bürgertum manchmal die Lautform „nidəršlęə“ (Niederschläge), aber wie es die Lautform selbst verrät, wurde die neue Entlehnung nicht einheimisch, denn sie sollte volkstümlich „nidəršlę“ lauten.

Nur eine einzige Lautform ist mir aus der Volkssprache bekannt, in der das mhd. Präfix weiterlebt: „nidərtreçtiç/nitərtreçtiç/nirətreçtiç“ (nie-

derträchtig), das in adjektivischer Funktion angewandt wird. Z. B. „tū nidərtręçtiçer / = s ! / tiŋ“ (du niederträchtiges Ding).

Das den Mundarten völlig fremde Präfix wird im allgemeinen mit der einheimischen Vorsilbe „nunər/nuntər“ (hinunter) substituiert, „nunərfałə/nuntərfałn“ (niederfallen), u. s. w.

Mhd. über-

Die unumgelauteeten Formen des Ahd. („ubiri-“; „ubar-“; „upar-“) kommen in unserem Arbeitsgebiet nicht vor. Das mhd. Präfix erscheint in sämtlichen Mundarten mit einem illabialen „i“. Die schwäbischen Dialekte haben den Explosivlaut beibehalten, die übrigen sprechen statt dieses Lautes ein „w“.

1. In der Hochsprache handelt es darum, ob in den Kompositis eine feste oder unfeste Zusammensetzung vorliegt. Die ersteren, in der deskriptiven Grammatik als untrennbare bezeichnet, haben in der Schriftsprache einen Initialakzent, in den untrennbaren dagegen fällt die Betonung auf des Zeitwort. Die ersteren, die im allgemeinen eine sinnliche Bedeutung haben, werden in unseren Dialekten mit der konkreteren adverbialen Form ausgedrückt.

überfahren: „rivər̄fār̄n/rivər̄fār̄ə/rivər̄fire/rībər̄fir̄ə“.

überfliegen: „rivər̄fliā/rivər̄fliçə/rivər̄flign/rībər̄fliğə“.

2. Die aus der obigen Vorstufe hervorgegangenen untrennbaren Verba werden in unserem Untersuchungsgebiet gemieden. Hier bedient man sich mit Vorliebe:

a, der *Umschreibung*:

überarbeiten: tsu fil/fil arvətə/arbətə/ervətə (zu viel arbeiten).

überfüllen: „tsu hart öfilə“ (zu „hart“-anfüllen).

überschätzen: „tsu hōç şetsə“ (zu hoch schätzen).

b, oder man substituiert die Vorsilbe mit anderen *Patikeln*:

überblättern: „tāriçplədər̄n/turçplədər̄n/turiçplədər̄n“ (durchblättern).

überschreiben: „umšrajvə/imšraivə/umšrajbə“ (umschreiben).

überschauen: „tariçşauə/turiçşauə/turçşauən“ (durchschauen).

3. Ein starkes Schwanken ist zu beobachten bei den der Hochsprache entlehnten Verben.

überfahren: „ivəfār̄n/ivər̄fār̄n/ibər̄fār̄ə/ibər̄fār̄ə“ u. s. w.

übertréten: „ivətrēdē/ivətrēdə“, „ibətrētə/ivətrētə“ u. s. w.

Demgemäß sind auch die Doppelformen — aber ohne Bedeutungsunterschied — im Part. Prät. zu beobachten. Z. B. in der Bonyhader Mundart: „tər kaul hāt ivərkətrēdə“ (Der Gaul hat übertreten=über den Strang oder über den Streichbaum im Stall.) „ēr hāts kşets ivərkətrēdə/ivətrēdə“ (Er hat das Gesetz übertreten.) Wie aus den angeführten Beispielen hervorgeht, gewinnt auch in den Verbalabstrakten die betonte sinnliche Bedeutung die Vorhand. Eine echt volkstümliche Zusammensetzung ist „übergehen“. Im ganzen Arbeitsgebiet haben wir diese Laut-

form getroffen. Das Verb hat man überall an das Zeitwort „übergéhen“ angelehnt. Z. B. in Bonyhád: „tör töt kēt ivər“ (Der Tote übergeht.) Bei der jüngeren Generation kann sich diese familiäre Lautform aber kaum behaupten.

Bei den substantivischen Zusammensetzungen besteht in Bezug der Betonung zwischen der Hochsprache und den Mundarten kein Unterschied.

a, Diese Komposita haben — als Entlehnungen aus der Hochsprache — eine Initialbetonung:

Übermut: „ívərmüt/ibərmüt“; *Überfluß*: „ívərflus/ibərflus“.

b, Die zusammengesetzten Hauptwörter auf „-er“ und „-ung“ tragen ihren Akzent auf der ersten Silbe des Substantivs: „ívəršətsər/ibəršətsər“ (Übersetzer); „ívəršraivun/ibəršraibun“ („Überschreibung“ des Vermögens der Eltern an ihre Kinder).

Mhd. *ûf-*

Ahd. „ûf-/uf“ > mhd. „ûf-“ > nhd. „auf-“ hat in unserem Arbeitsgebiet drei Varianten: „uf-“, „öf-“ und „auf-“. Die undiphthongierte Form hat ihre mhd. Länge aufgeben, nur in Szakadát behauptet sie sich bis auf den heutigen Tag. Trotzdem die Diphthongierung aus dem westlichen Teil Mitteldeutschlands hervorgegangen war, haben unsere mitteldeutschen Mundarten die ursprüngliche Form bewahrt. Die Diphthongierung wurde nur in unseren ostfränkischen Mundarten (Szalatnak und Nagymányok), weiterhin in dem bayrisch-österreichischen Dialekt von Bikács und in einem Teil von Györköny durchgeführt. Die „öf-“-Gestalt haben wir nur in der Diósberényer Mundart getroffen. Es ist aber zu bemerken, daß diese „garstige, echt schwäbische“ Lautform durch die „noblere“ „uf-“ bzw. „auf-“-Gestalt allmählich in den Hintergrund gedrängt wird.

In den übrigen Dörfern steht die Diphthongierung mit dem Bildungsgrad der Sprecher in engem Zusammenhang. Das Bauerntum bedient sich der undiphthongierten, die Handwerker und Arbeiter — besonders die Maurer und Zimmerleute — der nhd. Form.

Hier möchten wir auf den bedeutenden Einfluß hinweisen, den das einstige Bürgertum auf die Herausbildung der diphthongierten Formen ausgeübt hat. Unter dieser gesellschaftlichen Schicht war von jeher die „auf-“-Form geläufig und die zahlreichen Mäde, die einst in Bonyhád, Bátaszék und Hógyész dienten, haben die „noblere“ Gestalt auch in ihre Dörfer mitgenommen und z. T. verbreitet.

aufbeißen: „ufpaɪsə/aufbaɪsə/aufbaɪsn/öpfaisə“; *aufputzen*: „ufputse/ufpotsə/aufputsə/aufputsn“; *aufnehmen*: „ufnemə/ufnumə/ufnomə/ufnēmə/aufnēmə/aufnemn“; *aufhelfen*: „ufhelfə/aufhelfə/öfhelfə/aufhelfn“; *aufhören*: „ufhörn/ufhērə/aufhörn/öfhērə“; *aufladen*: „uflādə/uflādə/uflārə/öflādə/aufllātə/uflātə“.

Das Substantiv „Auferstehung“, das sich aus der Kirchensprache in unseren katholischen Gemeinden verbreitet hat, wird überall diphthon-

giert gesprochen. Letzere Form ist auch in den konfessionell gemischten Dörfern (Bonyhád, Börzsöny, Várалja, Nagymányok, Bikal) bei den Protestanten geläufig. („aufəršteuŋ“: die Auferstehungsprozession!)

Als Rest der alten Komposita „aufher/aufhin“ ist in den katholischen Gemeinden bei der alten Generation sporadisch „ufə/ufi“ zu hören. Unter der Jugend haben aber diese Relikte den Boden gänzlich verloren.

Mhd umbe-

Das aus ahd. „umba-/umbi-/umpi-/umba-“ > mhd. „umbe-“ entstandene Präfix hat in unserem Arbeitsgebiet drei Varianten: „um-/im-/em-“. Die erste Variante hat die Oberhand. Die umgelautete Form ist in einem Teil der „r-Gegend“, in Gyöng, Felsőnána, Keszöhidegkút und Százszöld geläufig. Unseres Erachtens ist hier von einem aus der obigen zweiten oder dritten ahd. Variante mit „i“ entstandenem sekundär Umlaut die Rede. Daß es sich um einen Umlaut handelt, beweist die Tatsache, daß das ursprüngliche „i“ in diesen Gemeinden infolge der „hessischen Senkung“ regelmäßig in „e“ übergegangen ist, das durch illabiale Aussprache des „ü“ hervorgerufene „i“ bleibt aber — von wenigen Ausnahmen abgesehen — unverändert. Der Aussprache der obigen oberhessischen Mundarten schließt sich auch Izmény an, das übrigens aber nicht zu diesem Dialekt gehört. Die Variante „em-“ ist in Szakadát und als Nebenform in Palotabozsok geläufig.

umbringen: „umprĩŋə/umrĩŋə/umprĩŋə/umbrĩŋkə/ĩmpreŋə“.

umbinden: „umpĩnə/umpĩndə/umpĩndə/umpĩntə/ĩmpenə/ĩmpĩnə“.

Es ist zu bemerken, daß dieses Verb, wie sämtliche mit der Partikel „um-“, den Akzent exklusiv auf dem Präfix haben. Den Bedeutungsunterschied, den die Schriftsprache zwischen den Varianten mit trennbaren und untrennbaren Vorsilben macht, ist den Sprechern unseres Arbeitsgebietes völlig unbekannt. Die Ursache dieser Erscheinung ist, daß die Sprecher unseres Untersuchungsgebietes an dieser Neuentwicklung der deutschen Sprache in ihrer neuen Heimat nicht mehr teilnehmen konnten.

Die nhd. unbetonte Partikel wird exklusiv mit der Präposition „um“ + Adverbialform „herum“ ausgedrückt. In Bonyhád, Börzsöny, Kismányok, z. B. „ums haus rum fārn“ (um das Haus herumfahren=das Haus umfahren); „um ti kraĩts rum akərn“ (die Fruchtkreutze umackern); „um tə pām/pām rum/kriŋlrum/in kriŋlrum flĩə (den Baum umfliegen); „ti aĩsəpō kēt um tə pēriç rum/kriŋlrum/in kriŋlrum“ (Die Eisenbahn umgeht den Berg.) (kriŋl=Kringel)

Das Präfix „um-“ wird oft mit „herum“ substituiert. Einige Beispiele aus der Bonyhád Mundart: „rumakərn“ („herumackern“=umackern); „rumarvətə“ (1. umarbeiten, 2. herumarbeiten); „rumpauə“ (umbauen).

Mhd. un-

Mhd. „un-“ hat in unserem Arbeitsgebiet zwei Varianten. In den katholischen Gemeinden lebt die alte Form unverändert weiter, in den meisten

protestantischen Dörfern ist das auslautende „-n“ der Partikel weggefallen bzw. ein Nasallaut eingetreten. Der Grad der Verschwindung hängt mit der Tatsache zusammen, ob von volkstümlichen oder von durch die Schriftsprache beeinflussten Lautformen die Rede ist.

Unwetter: Die Bevölkerung der kath. Dörfer meidet dieses Präfix. Es wird durch verschiedene Adjektiva substituiert: „šleč vëtar“ (schlechtes Wetter) in Apar, Mözs, Diósberény, Feked; „sauvëtar“ „Sauwetter“ oder „višt vëtar“ („wüstes“ Wetter) in Tevel und Kisdorog.

In dem prot. Izmény hat die obige Lautform einen Bedeutungswandel mitgemacht: „unvëtar“ = Hagelregen. In den übrigen protestantischen — also mitteldeutschen — Mundarten ergreift die „-n“-lose Form die Oberhand: „üvëdər/üvërə“. Letztere Form ist in der ganzen „r-Gegend“ geläufig. Die nasalierten Gestalten „ü~vëdər/ü~vërə“ behaupten sich in erster Reihe unter der älteren Generation. Auch der Bildungsgrad der Sprecher kommt in Betracht. Unter den Männern, die die ungarische Sprache vollkommener sprechen als die Frauen, ist diese Erscheinung von kleinerer Bedeutung.

Unflat: „üflöt/unflöt“. Die erste Variante gewinnt bei der älteren Generation die Oberhand.

unbekannt: Das auslautende „-n“ der Partikel wird infolge der progressiven Assimilation im allgemeinen zum „-m“: „umpək^cánt/umpək^cant/umbək^cánt/umbək^cant“. Die „-n“-lose Form ist folgerichtig nur in Erdősmecske und als Nebenform bloß in Bonyhád und Börzsöny geläufig. Die Lautform hat man der Hochsprache entnommen, darum ist in ihr der Schwund des „-n“ nicht eingetreten.

unbarmherzig: „umparmhertsic/umparmhertsik“. Diese Gestalten kommen in allen Dorfsmundarten vor. In Erdősmecske und Diósberény sind die Formen „üparmhertsic“ bzw. ü~parmhertsic“ belegt.

unfreundlich: „unfräntlic/unfräntlic/unfrainlic“. Letztere Variante ist in Alsónána, Diósberény und Nagyszékely zu hören. Den „-n“ Schwund in der Partikel haben wir nur in Erdősmecske — wo übrigens alle Wörter mit der Vorsilbe „un-“ das „-n“ eingebüßt haben — aufgezeichnet.

Unordnung: „unärtnu/unärtnu/unartni“. Das „-n“ ist regelmäßig nur in den Mundarten von Szakadát und Erdősmecske weggeblieben: „üörtnu“. Als immer stärker in den Hintergrund gedrängte Nebenform ist sie aber in mehreren Dörfern, besonders unter den älteren Leuten geläufig.

unnötig: Da die Lautform der Schriftsprache entnommen wurde, ist das „-n“ des Präfixes in allen Mundarten erhalten. In unserem Arbeitsgebiet sind folgende Varianten belegt: „unëdic/unëdic/unëtiç/unëriç/unëtik“. Die 4. Gestalt kommt nur in der „r-Gegend“ vor, die 5. ist für die aus Süddeutschland stammenden Mundarten von Apar, Bátaszék, Kisdorog, ferner für den Dialekt von Izmény charakteristisch, wo die Lutheraner nach der Beobachtung der Bevölkerung der Nachbardsdörfer „katholisch“ sprechen. Es ist auffallend, daß die obige Lautform in den katholischen Dörfern mit mitteldeutschen Mundarten fast stets durch „ivërflišic“ (überfließig) ersetzt wird.

unschuldig: „unšuldic/unšulic/üşulic/üşuldic“. Die zwei letzten Varianten kommen heute nur noch als Nebenformen vor. In Erdősmecske hat die „-n“-lose Gestalt die Oberhand bewahrt.

Ahd. „*untar-*“ > mhd. „*unter-/under-*“ hat als Vorsilbe mehrere Varianten in unserem Arbeitsgebiet: „*unər-/untər/onər/inər-*“. „*unər-*“ ist für die mitteldeutschen — so der katholischen wie der protestantischen — Gemeinden charakteristisch, „*undər-*“ ist in den aus Süddeutschland stammenden Mundarten geläufig, „*untər-*“ wird in Zomba und Bikács gesprochen. In Gyömk, wo mhd. „*u*“ konsequent mit „*o*“ substituiert wird, ersetzt man auch in dieser Partikel das „*u*“ mit dem einheimischen „*o*“: „*onər-*“. Die anderen oberhessischen Sprecher schließen sich aber in diesem Fall der Aussprache von Gyömk nicht an.

In Feked haben wir die Lautform „*ɛŋkər-*“ getroffen. (Hier wird die Lautverbindung „*nt/nd*“ stets zu „*ŋ*“.) — Nur in Izmény und z. T. in Mucsfa haben wir „*inər-*“ getroffen.

unterhalten: „*unərhalə/unərhalə/undərhaltə/unərhālə!/onərhalə/inerhalə/ɛŋkərhaəl*“.

Unterhose: „*unərhösə/unərhös/undərhös/onərhösə/inərhösə/ɛŋkəhösə*“.

Die Bedeutung der Lautform ist in unserem ganzen Arbeitsgebiet: „kurze Unterhose“. Die lange wird ausschließlich mit dem ungarischen Lehnwort „*katər*“ (ung. „*gatyá*“) bezeichnet.

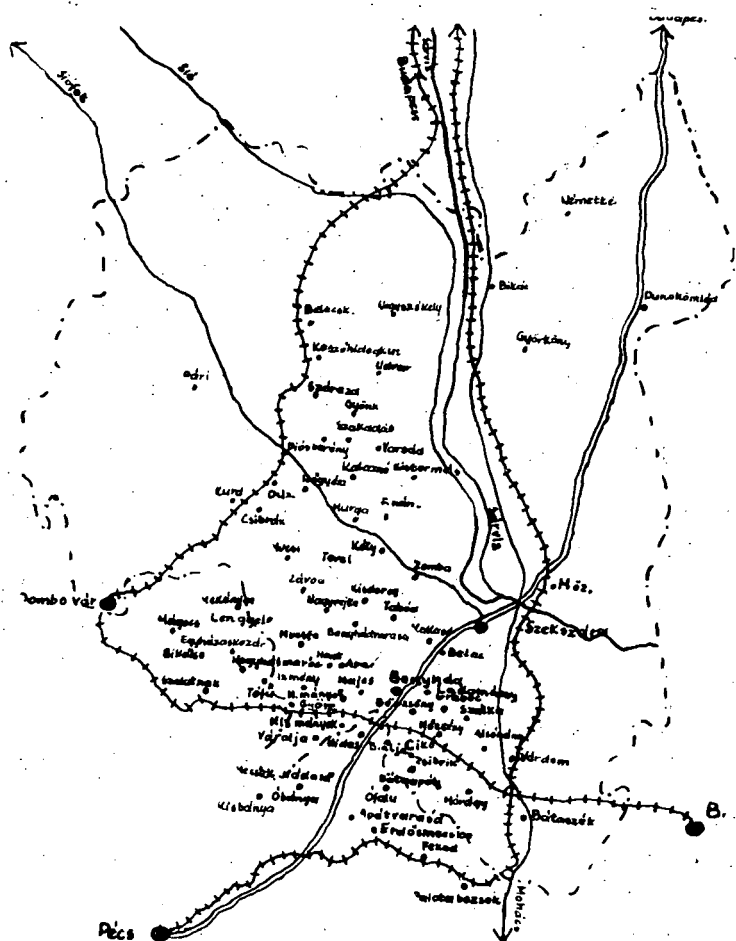
unterlegen: „*unərleə/unərleja/unərləçə/unərləgə/undərləgn/onərleja/inərleja/ɛŋkərləgə*“.

Unterrock: „*unərok/undərok/untərok/onərok/inərok/ɛŋkərok*“. In der bayrisch-österreichischen Mundart von Bikács ist „*unərkʰidl*“ belegt.

unterdrücken: „*unətrike/unətrukə/unətruŋə/undədrukə/onətrikə/inətrikə/ɛŋkətrukə*“. Hier möchten wir bemerken, daß die Verben mit dieser Vorsilbe, die in der Hochsprache trennbar und untrennbar sein kann, einer bedeutenden Schwankung unterliegen. Es ist unmöglich, den wirklichen Zustand in stichhaltige Regeln zu fassen. Die Bedeutungs differenzierung, welche diese Verba in der Schriftsprache mitgemacht haben, fehlt unseren Mundarten. Von den zwei Gegenstücken ist in unserem Untersuchungsgebiet meistens nur das eine vorhanden. Z. B. in Bonyhád: „*únterstellen*“. Das Verb mit der untrennbaren Partikel, „*unterstellen*“ ist den Sprechern gänzlich unbekannt. Die Bauern würden das Verb einfach nicht verstehen. Die Lautform „*unterdrücken*“ ist in Börzsöny geläufig. Die Partikel ist hier untrennbar, doch nimmt das Verb im Part. Perf. oft die Partikel „*ge-*“ der trennbaren Zeitwörter an. Das Präfix in „*unterdrücken*“ wird regelmäßig mit der Präposition „*unter*“ umschrieben: „*uniç s vasər trikə*“ (unter das Wasser drücken). Von „*untermäuern*“ und „*úntermauern*“ kennt das Volk nur die erste Gestalt. Oft wird auch hier das Part. Perf. mit der Partikel „*ge-*“ versehen: „*únərkəmauert*“ („*untergemauert*“ = *untermäuert*). Der Akzent zieht sich in diesem Fall — aber nur im Part. Perf.! — auf das Präfix vor.

untergehen: „*unərkəo/unərkeja/unərkiə/undərkau!/onərkeja/inərkeja/ɛŋkərkə*“. Als Nebenform haben wir in Szálka die mit Metathese gebildete Gestalt „*unərkəo*“ aufgezeichnet. Als Kind habe ich diese Form in mehreren katholischen Dörfern (Grábóc, Belac, Kakasd) gehört, heute hat sie in diesen Gemeinden das Bürgerrecht gänzlich verloren.

Dr. Johann Márvány

Legende.

- + x - Eisenbahn
- — — — — Hauptverkehrsline
- — — — — Viziralsstraße
- - - - - Komitatsgrenze (Tolna)

TARTALOM

Dr. Koltay-Kastner Jenő és dr. Benedek Nándor: Vico Carafa életrajza 3

Dr. Johann Márvány: Die unbetonten und nebentonigen Präfixe
der deutschen Mundarten im Völgység und Hegyhát 41

The *Acta Chimica* publish papers on chemistry, in English, German, French and Russian.

The *Acta Chimica* appear in volumes consisting of four parts of varying size, 4 volumes being published a year.

Manuscripts should be addressed to

Acta Chimica
Budapest 112/91 *Műegyetem*

Correspondence with the editors should be sent to the same address.

The rate of subscription is 165 forints a volume. Orders may be placed with "*Kultúra*" Foreign Trade Company for Books and Newspapers (Budapest I., Fő utca 32. Account No. 43-790-057-181) or with representatives abroad.

Les *Acta Chimica* paraissent en français, allemand, anglais et russe et publient des mémoires du domaine des sciences chimiques.

Les *Acta Chimica* sont publiés sous forme de fascicules. Quatre fascicules seront réunis en un volume (4 volumes par an).

On est prié d'envoyer les manuscrits destinés à la rédaction à l'adresse suivante:

Acta Chimica
Budapest 112/91 *Műegyetem*

Toute correspondance doit être envoyée à cette même adresse.

Le prix de l'abonnement est de 165 forints par volume.

On peut s'abonner à l'Entreprise pour le Commerce Extérieur de Livres et Journaux "*Kultúra*" (Budapest I., Fő utca 32. Compte-courant No. 43-790-057-181) ou à l'étranger chez tous les représentants ou dépositaires.

«*Acta Chimica*» издают трактаты из области химической науки на русском, французском, английском и немецком языках.

«*Acta Chimica*» выходят отдельными выпусками разного объема. 4 выпуска составляют один том. 4 тома публикуются в год.

Предназначенные для публикации рукописи следует направлять по адресу:

Acta Chimica
Budapest 112/91 *Műegyetem*

По этому же адресу направлять всякую корреспонденцию для редакции.

Подписная цена «*Acta Chimica*» — 165 форинтов за том. Заказы принимает предприятие по внешней торговле книг и газет «*Kultúra*» (Budapest I., Fő utca 32. Текущий счет № 43-790-057-181) или его заграничные представительства и уполномоченные.

Reviews of the Hungarian Academy of Sciences are obtainable at the following addresses:

ALBANIA

Ndermarja Shtetnore e Botimeve
Tirana

AUSTRALIA

A. Keesing
Box 4886, GPO
Sydney

AUSTRIA

Globus Buchvertrieb
Salzgries 16
Wien I

BELGIUM

Office International de Librairie
30, Avenue Marnix
Bruxelles 5
Du Monde Entier
5, Place St. Jean
Bruxelles

BULGARIA

Raznoiznos
1, Tzar Assen
Sofia

CANADA

Pannonia Books
2, Spadina Road
Toronto 4, Ont.

CHINA

Waiwen Shudian
Peking
P. O. B. 88

CZECHOSLOVAKIA

Artia
Ve Směčkách 30
Praha 2
Poštovní Novinová Služba
Dovoz tisku
Vinohradská 46
Praha 2
Maďarská Kultura
Václavské nám. 2
Praha I
Poštovní Novinová Služba
Dovoz tlače
Leningradská 14
Bratislava

DENMARK

Ejnar Munksgaard
Nørregade 6
Copenhagen

FINLAND

Akateeminen Kirjakauppa
Keskuskatu 2
Helsinki

FRANCE

Office International de Documentation
et Librairie
48, rue Gay Lussac
Paris 5

GERMAN DEMOCRATIC REPUBLIC

Deutscher Buch-Export und Import
Leninstraße 16
Leipzig 701
Zeitungvertriebsamt
Fruchtstraße 3—4
1004 Berlin

GERMAN FEDERAL REPUBLIC

Kunst und Wissen
Erich Bieber
Postfach 46
7 Stuttgart S.

GREAT BRITAIN

Collet's Holdings Ltd.
Dennington Estate
London Rd.
Wellingborough, Northants.
Robert Maxwell and Co. Ltd.
Waynflete Bldg. The Plain
Oxford

HOLLAND

Swetz and Zeitlinger
Keizersgracht 471—487
Amsterdam C.
Martinus Nijhof
Lange Voorhout 9
The Hague

INDIA

Current Technical Literature
Co. Private Ltd.
India House OPP
GPO Post Box 1374
Bombay I

ITALY

Santo Vanasla
Via M. Macchi 71
Milano
Libreria Commissionaria Sansoni
Via La Marmora 45
Firenze

JAPAN

Nauka Ltd.
92, Ikebukuro O-Higashi 1-chome
Toshima-ku
Tokyo
Maruzen and Co. Ltd.
P.O. Box 605
Tokyo-Central
Far Eastern Booksellers
Kanda P. O. Box 72
Tokyo

KOREA

Chulpanmul
Phenjan

NORWAY

Johan Grundt Tanum
Karl Johansgatan 43
Oslo

POLAND

RUCH
ul. Wronia 23
Warszawa

ROUMANIA

Cartimex
Str. Aristide Briand 14—18
Bucuresti

SOVIET UNION

Mezhdunarodnaya Kniga
Moscow G—200

SWEDEN

Almqvist and Wiksell
Gamla Brogatan 26
Stockholm

USA

Stechert Hafner Inc.
31, East 10th Street
New York, N. Y. 10003
Walter J. Johnson
111, Fifth Avenue
New York, N. Y. 10003

VIETNAM

Xunhasaba
19, Tran Quoc Toan
Hanoi

YUGOSLAVIA

Forum
Vojvode Mišića broj 1
Novi Sad
Jugoslovenska Knjiga
Terazije 27
Beograd